

Participatory Democracy in Environmental Practice in Light of Fiqhi Maxims

Atieh Khakshour-Nia¹, Mohammad Jalali²

1. Department of Public Law, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Email: a.khakshoorniya@iau.ir

2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Public Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. Email: m_jalali@sbu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received

04 January 2026

Received in revised form

09 February 2026

Accepted

09 March 2026

Available online

22 June 2026

Keywords:

participatory democracy,
citizen participation,
right to participate,
environmental law,
access to information,
sustainable development,
fundamental rights,
human rights

ABSTRACT

The right to a healthy environment clearly reflects fundamental values such as life, health, and an adequate standard of living, and it is closely connected with sustainable development and with the interests of present and future generations. Contemporary environmental governance therefore requires informed, structured, and participatory public involvement. Citizen engagement and the activity of environmental non-governmental organizations together provide comparatively low-cost, comprehensive, and socially legitimate means of developing environmental culture and improving environmental protection. Using a descriptive-analytical method, this article accordingly examines participatory democracy as the foundation of environmental rights and analyzes the capacity of citizens and civil-society organizations as non-state actors. It further argues that the growing complexity of environmental problems obliges public authorities to share environmental information and to enable collective knowledge. Participation becomes truly effective through access to information, environmental education, meaningful involvement in decision-making, and access to justice, including remedies and compensation. These modern procedural rights also accord well with fiqhi maxims such as no harm, destruction, causation, and respect for property.

Cite this article: Khakshour-Nia, A., & Jalali, M. (2026). Participatory democracy in environmental practice in light of fiqhi maxims. *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, 20(1), 153-180. <https://doi.org/10.22034/fvh.2026.23568.2277>

© Author(s) retain the copyright. Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: <https://doi.org/10.22034/fvh.2026.23568.2277>

Introduction

Industrial development, population growth, and transboundary environmental crises increasingly exceed the capacity of centralized administration. The right to a healthy environment, often described as a third-generation human right, cannot be realized solely through commands issued by the state. It requires a transition from a model in which citizens merely receive public services to one in which they participate as informed actors in the formation, implementation, and review of environmental decisions.

The central question is how participatory democracy can protect fundamental rights and sustainable development by incorporating citizens and civil-society organizations into environmental governance. The issue is particularly important in Iran, where Article 50 of the Constitution recognizes environmental protection as a public duty, and where the legitimacy of participatory mechanisms can also be evaluated through established *fiqhi* principles.

Methodology

The study uses critical content analysis based on primary library and electronic sources. It first clarifies the concepts of environmental rights, human rights, and participatory democracy. It then examines international instruments, including the Rio Declaration and the Aarhus Convention, together with Iranian constitutional law. Finally, modern environmental procedures are compared with *fiqhi* maxims to identify common ethical and legal foundations.

Literature Review

Existing scholarship has separately addressed decentralization, local democracy, environmental rights, access to environmental information, public-interest litigation, and the role of non-governmental organizations. Comparative studies of Iran and France have also analyzed the constitutional status of the right to a healthy environment. The present research adds an integrated account of participatory environmental rights and connects them with *fiqhi* rules governing harm, liability, causation, and respect for protected interests.

Findings

Environmental citizenship has three principal procedural dimensions. The first is access to information, without which public knowledge and preventive action cannot develop. The second is environmental education, which supports cultural change and responsible patterns of production and consumption. The third is access to justice, including standing, public-interest litigation, punishment of violations, and compensation for environmental damage. Environmental NGOs can serve as expert intermediaries, represent diffuse interests, and help monitor public authorities and private actors.

The *fiqhi* rule of no harm prohibits activities that inflict public environmental injury. The rule of destruction establishes liability for the loss

of natural resources and environmental assets. The rule of causation extends responsibility to indirect conduct and culpable omissions that contribute to environmental degradation. The rule respecting property supports protection of environmental elements as legally valuable interests, including those held collectively or for future generations.

Discussion

Participatory democracy narrows the gap between government and society by distributing information, voice, and oversight. It does not remove the state's regulatory responsibility; rather, it improves the legitimacy and quality of public decisions. The right to participate must therefore be institutionalized through timely disclosure, consultation before irreversible decisions, reasoned responses to public objections, and judicial mechanisms capable of reviewing environmental action or inaction.

The fiqhi foundations demonstrate that participation is not merely an imported administrative technique. It can be understood as a means of fulfilling public duties to prevent harm, protect common resources, and secure accountability for direct and indirect injury.

Conclusion

Realization of the right to a healthy environment requires a shift from the image of the human being as conqueror of the earth to that of an environmental citizen. Public authorities should recognize the capacities of citizens and NGOs, facilitate access to environmental information, expand environmental education, and strengthen standing and remedies for public-interest litigation. Such reforms would deepen participatory democracy, advance environmental justice, and protect the rights of both present and future generations in a manner consistent with foundational fiqhi maxims.

Declarations

Author Contributions: The article was prepared jointly by both authors.

Data Availability Statement: Not applicable.

Acknowledgements: No acknowledgement was declared.

Ethical Considerations: The authors observed the ethical principles governing the conduct and publication of scientific research.

Funding: This research received no specific grant from public, commercial, or not-for-profit funding bodies.

Conflict of Interest: The authors declared no conflict of interest.

Declaration of Generative AI and AI-assisted Technologies: The authors declared that no artificial intelligence was used in the writing process.

انعکاس دموکراسی مشارکتی در رویه‌های زیست‌محیطی؛ در پرتو قواعد فقهی

عطیه خاکشورنیا^۱، محمد جلالی^۲

۱. گروه حقوق عمومی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: a.khakshoorniya@iau.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: m_jalali@sbu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۱۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۱۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱ کلیدواژه‌ها: دموکراسی مشارکتی، مشارکت شهروندان، حق مشارکت، حقوق محیط‌زیست، حق دسترسی به اطلاعات، توسعه پایدار، حقوق بنیادین، حقوق بشر	حق به محیط‌زیست سالم، هم منعکس‌کننده ارزش‌های متعالی همانند حق به حیات، حق سلامتی، حق به زندگی با استاندارد است و هم با پیش‌نیازهای تداوم حیات نسل حاضر و نسل‌های آینده مانند توسعه پایدار ارتباط تنگاتنگ دارد. امروزه، دموکراسی مشارکتی و مشارکت آگاهانه و ساختارمند مردم در تصمیم‌گیری‌های زیست‌محیطی اهمیت دارد و در این‌میان توسعه فرهنگ زیست‌محیطی از طریق مشارکت شهروندان و سازمان‌های مردم‌نهاد، یک روش کم‌هزینه، جامع و با پذیرش اجتماعی بالا است که می‌تواند با حمایت گسترده دولت، زمینه مناسبی برای حفاظت از محیط‌زیست کشور فراهم آورد. در این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی بر این امر متمرکز می‌شویم که با تکیه بر دموکراسی و مدیریت مشارکتی، ضمن بررسی ظرفیت‌های شهروندان که در قالب «تکلیف عمومی»، بر نقش بازیگران غیردولتی به‌عنوان حق بنیادین بار شده است؛ به این موضوع خواهیم پرداخت که پیچیدگی مسائل زیست‌محیطی مقامات دولتی را واداشته است که شهروندان را در اطلاعات زیست‌محیطی به‌منظور شکل‌دهی دانش جمعی در خصوص چالش‌های زیست‌محیطی سهیم نمایند. مهم‌ترین یافته این پژوهش، ابتدای نظام حق‌های زیست‌محیطی بر دموکراسی مشارکتی است. لذا در این راستا، با توسل به راهکار مشارکت شهروندان در تصمیم‌گیری‌های زیست‌محیطی می‌توان از مشارکت همگانی بهره‌مند گردید و با توسل به شیوه‌هایی از قبیل حق دسترسی به اطلاعات زیست‌محیطی، حق بر آموزش مسائل زیست‌محیطی و حق دادخواهی از جمله مجازات و جبران خسارات زیست‌محیطی استفاده کنند تا به اهداف خود به‌نحو مطلوب برسند و از جهات گوناگون به اصول و پایه‌های دموکراسی مشارکتی در حفاظت از محیط‌زیست دست یابند.

استناد: خاکشورنیا، عطیه؛ و جلالی، محمد. (۱۴۰۵). انعکاس دموکراسی مشارکتی در رویه‌های زیست محیطی؛ در پرتو قواعد فقهی. مطالعات فقه اسلامی و مباحث حقوق، ۲۰(۱)، ۱۵۳-۱۸۰. <https://doi.org/10.22034/fvh.2026.23568.2277>

مقدمه

حفاظت از محیط زیست به عنوان یکی از دغدغه های اساسی جامعه جهانی در سال های اخیر، به ویژه در قالب «حق بر محیط زیست سالم»^۱ مورد توجه و پذیرش بسیاری از کشورها قرار گرفته است. این حق نه تنها به عنوان یک اصل بنیادین در حقوق بشر شناخته می شود، بلکه به طور مستقیم با حقوقی همچون «حق حیات»^۲ و «حق بر سلامتی»^۳ ارتباط دارد؛ به نحوی که در قانون اساسی بالغ بر ۱۱۰ کشور، حق بر محیط زیست سالم و یا ضرورت حفاظت از محیط زیست مورد تأکید قرار گرفته است (مشهدی، ۱۳۹۲، صص. ۷۶-۷۷) و بازتاب این موضوع در بیش از هزار سند بین المللی مختلف نیز شاهدهی بر این ادعا است (شیلتون و کیس، ۱۳۸۹، ص. ۶۲). موضوع حفاظت از محیط زیست به عنوان یک اصل مهم در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، به وضوح در اصل ۵۰ این قانون بیان شده است. این اصل به تصویب اعضای خبرگان قانون اساسی رسیده و تأکید می کند که حفاظت از محیط زیست، وظیفه ای عمومی است که نسل های کنونی و آینده باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند. بنابراین، هرگونه فعالیت اقتصادی یا غیراقتصادی که منجر به آلودگی یا تخریب غیرقابل جبران محیط زیست شود، ممنوع اعلام شده است (اداره کل قوانین مجلس شورای اسلامی، ۱۳۶۱، ص. ۱۲۱۱). شهروندان در قالب سازمان های مردم نهاد (سمن ها) به عنوان نهادهای واسطه برای ایجاد عزم عمومی در پیگیری موضوعات زیست محیطی، ظرفیت های بی نظیری دارند. این سازمان ها با انگیزه های مردمی و سرمایه های خود به فعالیت می پردازند. برای ایفای مؤثر این نقش، لازم است موانع موجود بر سر راه فعالیت سمن ها، به ویژه عدم مقبولیت و باور دولت به این نهادها، برطرف شود (Chackawarika, 2011, p. 27). در خصوص موضوع انتخابی، مسلماً تاکنون کتاب ها، مقاله ها و پایان نامه ها و رساله های متعددی به طور مجزا در زمینه تمرکززدایی و محیط زیست نگاشته شده، اما در همین ابتدا با در نظر گرفتن حدی از احتیاط، می توان ادعا نمود که به صورت جامع و کامل به کلیت موضوع یعنی «انعکاس دموکراسی مشارکتی در رویه های زیست محیطی؛ بستری برای حقوق بنیادین بشری» پرداخته نشده است. در این راستا، پژوهش حاضر ابتدا به تبیین مفاهیم، و سپس به کارکرد حق بر محیط زیست به مثابه حق شهروندی در پرتو آموزه های حقوق بشری و در ضمن به بررسی رابطه انسان و حق بر محیط زیست و نیز جایگاه شهروندان در اتخاذ تصمیمات زیست محیطی می پردازد؛ امید است واکاوی این مبانی گامی در جهت فرهنگ حمایت و رعایت حقوق زیست محیطی باشد.

تبیین مفاهیم

«حقوق محیط زیست» و «حقوق بنیادین بشر» دو مفهوم و پدیداری هستند که مبنای و پایه های پژوهش حاضر را تشکیل می دهند. به همین جهت، آشنایی با مبانی سازنده این دو مفهوم، برای ایجاد پیش زمینه و درک بهتر، امری ضروری است. براین اساس، ابتدا به بررسی «حقوق محیط زیست» خواهیم پرداخت و تلاش می کنیم تا

1. Right to Healthy Environment
2. Right to Life
3. Right to Health

به ذهنیتی روشن و منسجم نسبت به معنا و مبنای این حق رسیده، و سپس به بررسی آن در حقوق بشر به‌عنوان بستر تجلی‌بخش و زمینه بروز و ظهور این حق، خواهیم پرداخت.

۱. مفهوم حق

مفهوم حق، به دلیل ورود به حقوق عمومی، حقوق بشر، علوم سیاسی و اخیراً فقه و الهیات، اهمیت یافته است. اما، متأسفانه این مفهوم آن‌چنان که باید مورد مذاقه نظری و تحلیل‌های عمیق قرار نگرفته است و بیشتر به‌مثابه ابزار و وسیله تبلیغ ایدئولوژی خود یا اسکات رقیب استفاده می‌شود. حق در دنیای امروز بسیار به‌کار می‌رود و افزون بر آنکه حق مفهوم مشترک و مهمی می‌نماید، در دنیای امروز عالم‌گیر شده است و از همین روی، قرن بیست و یکم میلادی را قرن حق، محیط‌زیست و اطلاعات نامیده‌اند (راسخ، ۱۳۹۴، ص. ۹). در تبیین مفهوم حق و تحلیل آن بحث‌های کافی و دقیقی در زمینه مطالعات حقوقی انجام گردیده است. در اینجا نیز قصد نگارندگان، بررسی تفصیلی و تحلیلی مفهوم حق نیست.^۱ اما آنچه که در ارتباط با موضوع حق بر محیط‌زیست مهم است، در این زمینه موضوع «حق» بودن این گزاره است (مشهدی، ۱۳۸۹، ص. ۱۱).

۱-۱. حقوق محیط‌زیست

محیط‌زیست در کنوانسیون مسئولیت مدنی خسارات ناشی از اعمال خطرناک در محیط‌زیست که در تاریخ ۲۱ ژوئن ۱۹۹۳ در لوگانوی سوئیس تصویب شده، به این شکل تعریف شده است: «از نظر این کنوانسیون، محیط‌زیست شامل بخش‌های زیر می‌باشد:

منابع طبیعی: شامل منابع تجدیدپذیر و تجدیدنپذیر نظیر هوا، آب، خاک و تمامی جانوران و گیاهان، به همراه تأثیرات متقابل این عوامل بر یکدیگر.

اموال و دارایی‌های فرهنگی: آن دسته از اموالی که جزء میراث فرهنگی محسوب می‌شوند. مناظر و چشم‌اندازهای خاص: شامل مناظر طبیعی و ویژگی‌های بصری خاص که اهمیت زیست‌محیطی دارند. این تعریف به وضوح نشان‌دهنده تنوع عناصر محیط‌زیست و ارتباط آن‌ها با یکدیگر است و تأکید دارد بر اهمیت حفاظت از این منابع برای حفظ تعادل اکولوژیکی و فرهنگی» (الکساندر، ۱۳۹۸، ص. ۷).

تخریب محیط‌زیست در گذشته عمدتاً ناشی از حوادث طبیعی و غیرمترقبه مانند زلزله، سیل، آتش‌سوزی و... بود. اما با صنعتی شدن جوامع و افزایش جمعیت، وقوع جنگ جهانی، فعالیت‌های انسان منجر به آسیب، تخریب، آلودگی محیط‌زیست، تخریب لایه اوزون، گرم شدن زمین و انقراض برخی حیوانات گردید که با گذشته

۱. «تعریف حق به‌عنوان یک مفهوم اساسی در مطالعات حقوقی همواره با چالش‌های نظری و عملی روبه‌رو بوده است. این اصطلاح به‌طور طبیعی با تفسیرهای متعدد اخلاقی، مذهبی، سیاسی و ادبی ترکیب شده است. در زمینه «حقوق بشر»، تحلیل‌های مفهومی از حق به‌سمت تفسیرهای سیاسی و اخلاقی گرایش یافته‌اند. به‌طور خاص، مفهوم حق برای نخستین‌بار به‌طور مشخص توسط ویلیام اوکامی در قرن چهاردهم میلادی تعریف شد و تا پایان قرن شانزدهم به‌وضوح و شفافیت کامل رسید و تبدیل به یکی از اصطلاحات کلیدی در گفتارهای اخلاقی و سیاسی گردید. در سده‌های هفدهم و هجدهم، «حق» به یک شعار انقلابی تبدیل شد و امروزه قدرت سیاسی و شعاری این مفهوم، عاملی مهم در هر دو عرصه داخلی و بین‌المللی است. با این حال، نمی‌توان انکار کرد که مفهوم حق در تاریخ خود ابتدا به‌معنای «حقوق انتخابی» و حقوق مرتبط با آزادی‌های فردی و حاکمیت اشاره داشته است که این کاربرد تاریخی نسبت به «حقوق رفاهی» تقدم دارد.» (گلدینگ، بی‌تا، صص. ۱۹۶-۱۹۸).

اصلاً قابل مقایسه نیست (عباسی لاهیجی، ۱۴۰۱، ص. ۳۲). تخریب جنگل‌ها، آلودگی هوا، افزایش گازهای گلخانه‌ای از عوامل کلیدی تغییرات آب و هوایی هستند که به شدت بر زندگی انسان‌ها و اکوسیستم‌ها تأثیر می‌گذارند و افزایش موج گرما در جهان، آب شدن یخ‌های قطبی و در نتیجه بالا آمدن سطح آب دریاها، زیر آب رفتن و نایمن شدن سواحل و ویرانی محل سکونت بخش عمده‌ای از مردم جهان از جمله در اقیانوس آرام و هند شده است (شیلتون و کیس، ۱۳۹۶، ص. ۲۰۲). باران‌های اسیدی که به علت رها شدن دی‌اکسید سولفور و دی‌اکسید نیتروژن در هوا به وجود آمده و حاوی فلزات خطرناک است تهدید بزرگی برای بهداشت و سلامت انسان است (موسوی، ۱۳۸۰، ص. ۳۰) و سبب تخریب خاک و جنگل‌ها و آلودگی آب‌ها و تأثیر نامطلوب بر شرایط زندگی گونه‌هایی که در آن‌ها زندگی می‌کنند، می‌شود (الکساندر و دیگران، ۱۳۹۲، ص. ۲۱۴).

۲-۱. حق بر محیط‌زیست

با توجه به وجود تنوع دیدگاه‌ها در مورد این حق، بسیاری از کارشناسان از ارائه تعریف جامع خودداری کرده‌اند یا در این زمینه با دشواری‌هایی روبه‌رو شده‌اند. علاوه بر این، اسناد فراملی و بین‌المللی نیز تعریفی واضح از این حق ارائه نکرده‌اند و تعاریف موجود با برخی چالش‌های نظری مواجه هستند (پارسا، ۱۳۷۷، صص. ۱۳۲-۱۳۶). با این وجود مواد ۱۴ و ۱۵ پیش‌نویس سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی (IUCN & ICEL, 2015) تا حدودی حق بر محیط‌زیست را تبیین نموده است. این پیش‌نویس در ماده ۱۴ خود تصریح می‌کند که «هر فرد و تمامی انسان‌ها به‌طور جمعی حق دارند از یک محیط‌زیست سالم و متعادل از نظر زیست‌محیطی بهره‌مند شوند، که برای توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و حقوقی مناسب باشد». همچنین، در ماده ۱۵ این پیش‌نویس آمده است که «دولت‌های عضو متعهد می‌شوند که شرایط طبیعی حیات را به‌گونه‌ای تغییر ندهند که به سلامت انسان و همزیستی اجتماعی آسیب برساند. آسیب‌هایی که برای توسعه جمعی ضروری هستند و راهی برای اجتناب از آن‌ها وجود ندارد، قابل قبول تلقی می‌شوند». بنابراین، لازم است بررسی شود که مفهوم حق بر محیط‌زیست چیست و محتوای آن شامل چه ویژگی‌هایی از محیط‌زیست می‌شود.

۳-۱. حق بر میراث مشترک بشریت

مفهوم میراث مشترک بشریت برای اولین بار در سال ۱۹۶۷ و در بیست و دومین اجلاس سالانه مجمع عمومی سازمان ملل متحد توسط آقای آروید پارادو، سفیر و نماینده کشور مالت، مطرح شد. این مفهوم به دنبال پیشنهادهاتی برای تعیین وضعیت حقوقی بستر و زیر بستر دریاها و اقیانوس‌ها شکل گرفت و هدف آن این بود که این مناطق به‌عنوان میراث مشترک بشریت شناخته شوند تا از منافع آن برای تمامی انسان‌ها بهره‌برداری شود و به حفظ صلح جهانی کمک گردد (ضیائی بیگدلی، ۱۳۹۷، ص. ۳۶۴).

۲. دموکراسی مشارکتی

مشارکت یکی از حقوق بنیادین بشر و از محوری‌ترین پایه‌های دموکراسی است و مشارکت مردمی در زمره ارزش‌های بنیادین در مردم‌سالاری واقعی و کارآمد است. دموکراسی مشارکتی معتقد است که برای تحول دموکراسی‌های معاصر به دموکراسی واقعی یعنی حاکمیت مردم باید نقش شهروندان در تصمیم‌گیری‌های

عمومی افزایش یابد. براساس این دیدگاه تکامل افراد فقط در یک جامعه مشارکتی به دست می‌آید، جامعه‌ای که توجه به مسائل عمومی را تقویت نماید و به‌شکل‌گیری شهروندان آگاه که بتوانند دلبستگی مستمری به فرایندهای حکومت کردن داشته باشد، کمک نماید (هلد، ۱۳۶۹، ص. ۳۹۷). از اصول برنامه‌ریزی دموکراتیک، دادن قدرت و اختیار به شهروندان است تا بتوانند در محیط پیرامون خود تأثیرگذار باشند. اغلب جوامع دموکراتیک این حق را برای شهروندان قائل هستند که آگاه شوند، مورد مشورت قرار گیرند و در شرایطی که برای آنان فراهم شده است عقاید خود را درباره موضوعاتی که زندگی آن‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد، بیان کنند. عموماً دو نوع تفکر در مورد چگونگی مشارکت مردمی در فرایندهای دموکراتیک وجود دارد (Brooks, 1996, p. 20). نوع اول دموکراسی مشارکتی^۱ است که از مشارکت شهروندان فعال و آگاه در بالاترین سطح حمایت می‌کند و این امر از طریق تفویض قدرت و اختیار به شهروندان و فراهم ساختن فرصت مشارکت در بازآفرینی و مدیریت محیط محقق می‌گردد. نوع دوم دموکراسی نمایندگی^۲ است که بر نقش محدود شهروندان تأکید دارد. در این سطح، شهروندان از طریق انتخاب رهبران و نمایندگان‌شان قادر به مشارکت خواهند بود. موضوع مشارکت در سال‌های اخیر هم از جنبه نظری و هم از بعد عملی بسیار مورد توجه بوده است. امروزه بر همگان روشن گردیده که اداره امور کشور به‌صورت یک کل به‌هم‌پیوسته و بدون توجه به ویژگی‌های هر منطقه یا ناحیه با الزامات دنیای مدرن و با کارایی و اثربخشی‌سنجیت ندارد. لذا از یک‌سو با پذیرفتن این موضوع که تمرکززدایی در اداره امور کشورها به توسعه پایدار کشورها کمک می‌نماید و از سوی دیگر باتوجه به اینکه در دموکراسی صرف انتخابات و مواردی از این دست دارای ارزش نیست بلکه مشارکت فعال و آگاهانه مردم نیز از جمله پایه‌های اساسی است. امروزه صرف داشتن ظواهر دموکراتیک از قبیل انتخابات، احزاب و سایر ویژگی‌های دموکراسی که بدون توجه به مشارکت آگاهانه و فعال مردم شکل گرفته باشد مبنای دموکراتیک بودن یک کشور نیست. مباحث مربوط به دموکراسی و حکومت محلی در موضوع تمرکززدایی باهم تلاقی دارند، از این نظر تحقق دموکراسی بدون تمرکززدایی امکان‌پذیر نیست و می‌توان دموکراسی متمرکز را نوعی استبداد اجتماعی شده نامید (دشتی، ۱۳۹۱، ص. ۲). دموکراسی واقعی یعنی حاکمیت مردم باید نقش شهروندان در تصمیم‌گیری‌های عمومی افزایش یابد، توجه به مسائل عمومی تقویت گردد و شهروندان بتوانند دلبستگی مستمری به فرایندهای حکومت کردن داشته باشند.

حقوق محیط‌زیست و انسان‌مداری

در ادامه فرایند تبیین معنایی، دومین موضوعی که به آن خواهیم پرداخت، بررسی و تحلیل مرزهای معنایی میان حقوق محیط‌زیست و حقوق بشر است. حقوق به‌عنوان یک علم شناخته می‌شود که به مطالعه روابط میان انسان‌ها، تعاملات بین انسان‌ها و دولت‌ها، و همچنین روابط میان دولت‌ها می‌پردازد. در واقع، حقوق علمی است که بر روابط اجتماعی حاکم است. از سوی دیگر، در طول سال‌ها، نقش اخلاق و علوم اجتماعی

1. Participatory Democracy

2. Representative Democracy

عمدتاً محدود به تحلیل روابط انسان با انسان، انسان با خدا و انسان با دولت و جامعه بوده است. هرچند این تحلیل‌ها تا کنون بخش بزرگی از اندیشه‌ها در حوزه مطالعات کلان علوم انسانی و به‌ویژه حقوق عمومی را شکل داده‌اند، اما در سال‌های اخیر حوزه‌ای جدید در مطالعات حقوق و اخلاق محیط‌زیست شکل گرفته است که به بررسی روابط میان «انسان و محیط‌زیست» و نظام حقوقی مرتبط با آن می‌پردازد.^۱

۱. حقوق شهروندی و محیط‌زیست

در ادامه توضیح این موضوع، به بررسی رابطه حقوق شهروندی و محیط‌زیست پرداخته می‌شود. نکته کلیدی در این زمینه این است که مسئولیت‌ها و وظایف مرتبط با حقوق شهروندی، به‌ویژه در حوزه حفاظت از محیط‌زیست، نیازمند همکاری و تعامل متقابل میان شهروندان و دولت است. این همکاری نه تنها به تحقق حقوق قانونی شهروندان کمک می‌کند، بلکه به بهبود کیفیت زندگی و ارتقاء سلامت عمومی نیز منجر می‌شود. از این منظر، همکاری‌های مشترک بین شهروندان و دولت و همچنین بین خود شهروندان برای دستیابی به حقوق خود امری ضروری است. علاوه بر این، شناخت دقیق مفهوم شهر، شهروند، حقوق شهروندی و حق داشتن محیط‌زیست سالم نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ زیرا محیط‌زیست سالم به‌عنوان یکی از حقوق اساسی شهروندان شناخته می‌شود و در غیاب آن، احقاق حقوق شهروندی ممکن نیست. آلودگی محیط‌زیست می‌تواند سلامت روحی، روانی و جسمی شهروندان را تهدید کند و حق اساسی زندگی را زیر سؤال ببرد (کیا، ۱۳۹۷، ص. ۱۵). حقوق شهروندی به‌عنوان یک مفهوم کلیدی در جوامع مدرن، به مجموعه‌ای از حقوق و امتیازاتی اشاره دارد که افراد به اعتبار شهروندی خود از آن برخوردارند. این حقوق شامل حقوق مدنی، سیاسی و اجتماعی است و براساس اصول انسانی و اخلاقی شکل می‌گیرد. اگر بپذیریم که با وجود موانع فراوان، گفتمان غالب در بسیاری از کشورهای در حال توسعه و دارای جمعیت جوان، از جمله ایران، گفتمان «حقوق» است، آنگاه حقوق شهروندی به‌عنوان یکی از مفاهیم کلیدی در نظام‌های حقوقی مدرن، مجموعه‌ای از حقوق، اختیارات و امتیازات است که به افراد براساس موقعیت شهروندی آن‌ها تعلق می‌گیرد. این حقوق فراتر از تابعیت بوده و شامل تمامی افراد جامعه می‌شود، بدون توجه به ویژگی‌های فردی مانند نژاد، دین یا جنسیت. بنابراین، درک مفهوم واقعی شهروندی و آشنایی با حقوق و وظایفی که این مفهوم بر عهده افراد قرار می‌دهد، برای تمامی اعضای جامعه اهمیت دارد (حبیبی، ۱۳۸۲، صص. ۸۲-۸۳).

۱. در حوزه مطالعات فلسفی و اخلاقی نیز وضع به همین شکل است. در حوزه فلسفی «فلسفه محیط‌زیست» در کنار «اخلاق محیط‌زیست» مکتبی است در فلسفه که راجع به ارزش‌ها و چرایی مسئله حمایت و حفاظت از محیط‌زیست و از جمله و به‌خصوص راجع به حق اشیاء و ارزش سیستم‌های غیرانسانی محیط و تعهد اخلاقی انسان‌ها نسبت به حفاظت از آن بحث می‌نماید. کانون توجه این رشته، تحلیلی اکولوژی از فلسفه یا تحلیلی فلسفی از مسائل اکولوژیکی است. این فلسفه‌ها و اخلاق‌های جدید، در نقطه مقابل مطالعات سنتی اخلاق و فلسفه که معمولاً به رابطه بین «انسان‌ها با هم» می‌پردازند قرار دارد. (فیلوسوفی) در این حوزه رابطه جدیدی شکل می‌گیرد، به نام «رابطه انسان با محیط‌زیست» و عناصر آن که در میان فلاسفه محیط‌زیست و اخلاق محیط‌زیست بعد از اهمیت یافتن مسائل زیست‌محیطی به‌مثابه یک «اندیشه» بحث‌ها و نظریه‌های فراوانی را به همراه داشته و حتی نمود عینی‌ای نیز در برخی از قوانین یافته است (برای بررسی بیشتر، رک. فهیمی و مشهدی، ۱۳۸۸).

۱-۱. نقش دولت در تضمین محیط‌زیست سالم

بخش قابل توجهی از اجرای سیاست‌های حق بر محیط‌زیست برعهده دولت‌ها قرار دارد. آنجا که صحبت از تکلیف قوه مجریه در حفاظت از محیط‌زیست و نیز جلوگیری از تخریب آن می‌شود؛ به این معنا است که افراد به‌تنهایی نمی‌توانند بر دسترسی مستقیم خودشان به محیط‌زیست سالم سازمان‌دهی شوند یا تهدیدات را پیش‌بینی کنند. به عبارت بهتر مردم نیاز به سازمان‌هایی دارند که به آن‌ها بگویند چه هوایی را می‌توانند تنفس کنند یا چه آبی را بنوشند. این رویکرد تأکید می‌کند که اقدامات مورد نیاز برای تأمین معیشت یک نفر که امری انفرادی است امروزه تنها با اقدامی دست‌جمعی حاصل می‌شود. ازاین‌رو ضرورت دارد تا دولت‌ها با هماهنگی افراد در اجرای سیاست‌های تضمین حق بر محیط‌زیست مداخله نمایند.

۱-۲. لزوم همکاری دولت و شهروند

اصولاً حمایت از محیط‌زیست در فضایی خنثی قرار ندارد. در این جریان، رابطه بین دولت و شهروندان باید به‌سوی اعتماد، شفافیت و مشارکت هرچه بیشتر توسعه یابد. دولت‌ها به‌منظور انجام وظایف و دستورات مربوط به حمایت از حیات شهروندان و سکنه نیازمند همیاری افراد هستند. پیچیدگی مسائل زیست‌محیطی مقامات دولتی را واداشته است که شهروندان را در تحقق دموکراسی مشارکتی و دستیابی به اطلاعات زیست‌محیطی به‌منظور شکل‌دهی یک دانش جمعی درخصوص چالش‌های زیست‌محیطی سهیم نمایند.

۲. حقوق شهروند بر دولت

در فرآیند فهم حقوق شهروندان نسبت به دولت، باید به این نکته توجه کرد که یکی از حقوق اساسی شهروندان، الزام دولت به تلاش در زمینه تدوین و اجرای مقررات زیست‌محیطی است. این مقررات باید براساس برنامه‌ریزی منظم و نه صرفاً در واکنش به حوادث زیست‌محیطی وضع شوند. دولت همچنین موظف است با بهره‌گیری از امکانات موجود، از جمله رسانه‌های عمومی و تخصیص بودجه برای آموزش و فرهنگ‌سازی در زمینه محیط‌زیست، آگاهی شهروندان را ارتقاء دهد. علاوه بر این، یکی دیگر از وظایف دولت در قبال شهروندان، حمایت از نقش فعال آن‌ها در سازمان‌های غیردولتی (NGO) زیست‌محیطی و نهادهای محلی است که به‌عنوان نهادهای ناظر و تصمیم‌گیرنده عمل می‌کنند. در این راستا، حمایت از مشارکت تمامی افراد براساس حق برابری شهروندی در فرآیند تصمیم‌گیری، تصمیم‌سازی و مدیریت اجرایی کشور، در ماده ۱۱۹ قانون برنامه چهارم توسعه تأکید شده است (افتخاری‌زاده، ۱۳۸۲، ص. ۱۲۵). مهدی هداوند در گفت‌وگویی با همشهری آنلاین بیان می‌کند که «در نظام حقوقی و قانون اساسی کشور ما، زمینه‌های لازم برای گذر از «حکومت کردن» به سمت «حکمرانی» وجود دارد. طبق اصل ۶ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، «امور کشور باید براساس آرای عمومی اداره شود، چه از طریق انتخابات (انتخاب رئیس‌جمهور، نمایندگان مجلس شورای اسلامی، اعضای شوراهای و موارد مشابه) و چه از طریق همه‌پرسی در موارد مشخص شده در اصول دیگر این قانون». این اصل به وضوح بر اهمیت آرای عمومی در مدیریت کشور تأکید دارد. همچنین، بند ۸ اصل ۳ قانون اساسی بر «مشارکت عمومی مردم در تعیین سرنوشت سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی خود»

تأکید می‌کند و اصل ۱۰۰ نیز به‌صراحت به موضوع شوراها اشاره دارد. این موارد به‌طور مثبت به مشارکت مردم در فرآیند تصمیم‌گیری اشاره دارند. از سوی دیگر، مفهوم مشارکت مردم به‌شکل منفی نیز در قانون اساسی وجود دارد؛ به‌طوری که بند ۶ اصل ۳ بر محو خودکامگی و انحصارطلبی تأکید می‌کند. گام بعدی برای تقویت تبیین معنایی حقوق محیط‌زیست، سنجش این حق نسبت به آموزه‌های حقوق بشر است. بنابراین، در ادامه به بررسی حق بر محیط‌زیست و ارتباط آن با حقوق بشر خواهیم پرداخت.

محیط‌زیست، بستر تجلی‌بخش حقوق بنیادین شهروندان

نهاد حقوق بشر وظیفه دارد که بر این موضوع نظارت کند که آیا دولت‌ها به تعهدات خود در زمینه فراهم کردن و بهبود شرایط زندگی انسانی پایبند هستند یا خیر. این شرایط باید به‌گونه‌ای طراحی شوند که افراد بتوانند توانایی‌ها و استعدادهای خود را بدون موانع دولتی و مزاحمت‌های دیگران، در یک محیط حمایتی به نمایش بگذارند. به‌طور کلی، «حقوق بشر به مجموعه‌ای از حقوق اشاره دارد که هر فرد به‌واسطه انسان بودن خود از آن‌ها برخوردار می‌شود. این حقوق می‌توانند فردی، جمعی، نسلی و جهانی باشند و به همین دلیل لزوماً به شرایط خاص زمانی و مکانی فرد وابسته نیستند» (اسلامی، ۱۳۹۳، صص. ۴۱-۴۲). بالین‌حال، فضای غالب در گفتمان حقوق بشر، فضایی است که حق‌های افراد را در برابر دولت تضمین می‌کند؛ فضایی که دولت را موظف به تأمین این حقوق می‌داند» (قاری سیدفاطمی، ۱۳۸۸، ص. ۴۱). براساس آنچه بیان شد، تضمین و حفاظت از محیط‌زیست می‌تواند حق بهره‌مندی شهروندان از این حقوق بنیادی را برای نسل‌های حاضر و آینده تقویت کند؛ موضوعی که در ادامه بیشتر به آن خواهیم پرداخت.

۱. توسعه پایدار، حقوق نسل‌های حاضر و آینده

توسعه پایدار به‌معنای ایجاد توازن میان انسان‌محوری و زیست‌محوری است. در رویکرد انسان‌محوری، حفاظت از محیط‌زیست به‌دلیل منافع انسانی اهمیت دارد و نه به‌خاطر ارزش ذاتی طبیعت. در مقابل، نظریات زیست‌محوری بر این نکته تأکید دارند که انسان بخشی از طبیعت است و نمی‌تواند عناصر طبیعی را نابود کند. مفهوم توسعه به وضوح مطرح می‌شود و پایداری به‌معنای ثبات و دوام در این فرآیند در نظر گرفته می‌شود. اصول ۳ و ۴ اعلامیه ریو به دنبال ارائه تعریفی از توسعه پایدار هستند. توسعه پایدار از منظر حقوق بین‌الملل به‌عنوان «قاعده‌ای میانجی عمل می‌کند که هماهنگی بین اصول متعارض زیست‌محیطی، اقتصادی و اجتماعی را تضمین می‌نماید». همچنین، توسعه پایدار باید حقوق نسل حاضر را تأمین کند بدون اینکه تهدیدی برای توانایی نسل‌های آینده در برآورده کردن نیازهایشان باشد. بنابراین، توسعه پایدار نقطه اتصال سه حوزه حقوق بشر، محیط‌زیست و اقتصاد است. برای رسیدن به توسعه پایدار، فرآیند توسعه باید به حفظ محیط‌زیست توجه داشته باشد. اصل ۲۵ اعلامیه ریو نیز بر ارتباط دوسویه میان صلح، توسعه و محیط‌زیست تأکید دارد.

۲. حق بر محیط‌زیست سالم به‌مثابه حقوق بشر

حق بر محیط‌زیست سالم در جوامع انسانی دارای مفهوم و اهمیت خاصی است. این حق براساس مفهوم «منفعت عمومی» شکل می‌گیرد، جایی که افراد به‌طور جمعی از یک محیط‌زیست سالم بهره‌مند می‌شوند. در این راستا، «جمعی بودن» این حق در تضاد با حقوق فردی نسل اول قرار دارد که بر منافع شخصی تأکید دارد (مشهدی، ۱۳۹۲، ص. ۲۸). ارتباط و همبستگی حق دسترسی به محیط‌زیست سالم با حقوق بشر نشان‌دهنده توجه جهانی به مسائل زیست‌محیطی و ورود آن به عرصه بین‌المللی است. امروزه، موضوع محیط‌زیست به‌عنوان یک حق بشری در سطح جهانی مطرح شده است (Rivera, 2001, p. 12). حق بر محیط‌زیست سالم با حقوق بشر و حق شهروندی ارتباط نزدیکی دارد. شهروندان به‌عنوان افرادی که از حقوق بنیادی برخوردارند، جزئی از جامعه سیاسی یا دولت خود محسوب می‌شوند و این موضوع آن‌ها را از بیگانگان متمایز می‌کند (فلاح‌زاده، ۱۳۸۶، ص. ۵۳). بنابراین، حفاظت از محیط‌زیست بخشی از وظایف دولت‌ها و حق‌های شهروندان است و دولت‌ها باید در تحقق این حق نهایت تلاش خود را انجام دهند (رضایی و رضوانی‌فر، ۱۳۹۸، صص. ۱۰۲-۱۰۳). لوئیس آویلس در مقاله‌ای تحت عنوان «توسعه پایدار و حقوق حفاظت از محیط‌زیست در اروپا» اشاره می‌کند که باید اصول و هنجارهای اساسی به‌صورت معاهدات، قوانین خاص یا سیاست‌های اجرایی برای حفاظت از ارزش‌های توسعه پایدار تدوین شوند (Aviles, 2012, p. 33). حق بر محیط‌زیست سالم نیز از این قاعده مستثنی نیست. به‌عنوان نمونه، دادگاه‌های اداری فرانسه در سال‌های اخیر برای همگامی با تحولات اجتماعی، اصول کلی حقوقی برای حمایت از محیط‌زیست را تدوین کرده‌اند که با تصویب منشور اساسی محیط‌زیست و اصلاح قانون اساسی فرانسه در سال ۲۰۰۵ تکمیل شده است (هداوند و مشهدی، ۱۳۹۱، ص. ۲۹۱). در نهایت، علاوه بر تضمین این حق توسط دولت، نیاز به مشارکت فعال شهروندان در تصمیم‌گیری‌های زیست‌محیطی نیز ضروری است. بنابراین، در ادامه باید به‌جایگاه شهروندان در حق دسترسی به اطلاعات زیست‌محیطی، حق آموزش مسائل زیست‌محیطی و حق دادخواهی زیست‌محیطی پرداخته شود.

۳. حق مشارکت شهروندان در اتخاذ تصمیمات زیست‌محیطی

مشارکت، واژه‌ای با تاریخچه‌ای طولانی در زندگی بشر است که در هر جامعه‌ای به‌شکل مفاهیمی مانند همبستگی، اتحاد و همکاری گروه‌ها تجلی می‌یابد. به‌طور کلی، مشارکت شهروندی به‌عنوان یک عنصر کلیدی در توسعه دموکراسی و فرآیند تصمیم‌گیری‌های دموکراتیک شناخته می‌شود (تنکبانی و همکاران، ۱۴۰۱، صص. ۲۵۷-۲۸۴). مشارکت شهروندان در حفاظت از محیط‌زیست به‌دلیل تنوع شخصیت‌ها و دیدگاه‌ها به شیوه‌های مختلفی انجام می‌شود. این مشارکت می‌تواند منجر به اقداماتی مانند کاهش مصرف، بهینه‌سازی منابع، تفکیک زباله‌ها و کنترل آلاینده‌ها در صنایع، منازل و سایر مکان‌ها گردد (محمودی و ویسی، ۱۳۸۴، ص. ۶۴). بنابراین، آگاه‌سازی و آموزش اصول زیست‌محیطی به شهروندان و ترویج فرهنگ حفاظت از محیط‌زیست در میان گروه‌های مختلف جامعه، همراه با حساس کردن افکار عمومی نسبت به آسیب‌هایی که انسان به طبیعت وارد می‌کند، یکی از

مؤثرترین روش‌ها برای پیشگیری از تخریب محیط‌زیست محسوب می‌شود. تغییر نگرش و سبک زندگی افراد و همچنین رفتار ما با محیط‌زیست می‌تواند به کاهش روند تخریب فزاینده آن کمک کند (ناصری، ۱۳۹۲، ص. ۱۰۶). اصل دهم بیانیه ریو نیز بر اهمیت مشارکت عمومی در تصمیم‌گیری‌ها و اجرای هنجارهای زیست‌محیطی تأکید دارد. به تعبیر این اصل، بهترین راه بررسی مسائل محیط‌زیست آن است که این امر شامل حال همه شهروندانی شود که در یک سیستم از آن متأثر شوند (United Nations, 1992, Principle 10). در ادامه، باید اشاره کرد که حق بر محیط‌زیست دارای اجزایی است که تشکیل‌دهنده و قوام‌دهنده حق مزبور هستند (امامی قشلاق و همکاران، ۱۳۹۷، صص. ۱۴۳-۱۵۷). این اجزا عبارت‌اند از:

۱. حق دسترسی به اطلاعات زیست‌محیطی
۲. حق بر آموزش مسائل زیست‌محیطی
۳. حق دادخواهی از جمله مجازات و جبران خسارات زیست‌محیطی (افتخار جهرمی، ۱۳۸۲، ص. ۵۱).

۳-۱. حق دسترسی به اطلاعات زیست‌محیطی

اولین ویژگی که در این بخش برای مشارکت شهروندان در تصمیم‌گیری‌های زیست‌محیطی مطرح می‌شود، حق دسترسی به اطلاعات زیست‌محیطی است. این اصل بیانگر این است که تمامی نهادهای عمومی موظف هستند اطلاعات مربوط به حفاظت از محیط‌زیست و اقداماتی که بر آن تأثیر دارد را در اختیار شهروندان قرار دهند (گروه صلح کرسی حقوق بشر، ۱۳۸۹، ص. ۲۹۷). دلیل منطقی برای شناسایی این حق این است که دسترسی شهروندان به اطلاعات مربوط به وضعیت محیط‌زیست، عوامل تخریب و خطرات احتمالی می‌تواند به پیشگیری از مخاطرات و کاهش عواقب حوادث آلودگی کمک کند (مشهدی، ۱۳۹۷، ص. ۲۵۰). به عبارت دیگر، هر فرد باید به‌طور مستقل از دولت در حفاظت از محیط‌زیست نقش داشته باشد (ویژه، ۱۳۸۵، ص. ۷۹). با داشتن اطلاعات کافی، افراد می‌توانند برای سلامتی خود بهتر برنامه‌ریزی کنند. بنابراین، ضروری است که اطلاعات مربوط به وضعیت محیط‌زیست و پروژه‌های خطرناک برای عموم قابل دسترسی باشد (ویژه، ۱۳۸۵، صص. ۷۹-۸۰). در سطح بین‌المللی، ماده ۱۹ اعلامیه حقوق بشر سال ۱۹۴۸ به آزادی تبادل اطلاعات اشاره دارد. همچنین در سال ۱۹۶۰ طرح معاهده‌ای تحت عنوان «آزادی اطلاعات، حق بنیادین انسان» تهیه شد. این موضوع در ماده ۱۰ اعلامیه ریودوژانیرو درباره محیط‌زیست و اسناد مربوط به اصول راهبردی صوفیا بلغارستان و کنوانسیون بین‌المللی در مورد حق بر اطلاعات و مشارکت عمومی در زمینه محیط‌زیست مصوب ۱۹۸۸ دانمارک نیز تأکید شده است (فیروزی، ۱۳۸۴، ص. ۵۹).

۳-۲. حق آموزش‌های محیط‌زیستی

به‌موجب این حق، دولت موظف است اقداماتی برای ارتقاء فرهنگ دوستی با طبیعت، حفاظت از آن و بهره‌برداری از فناوری‌های پاک انجام دهد. این فرایند آموزش و فرهنگ‌سازی باید در تمامی سطوح، اعم از رسمی و غیررسمی، صورت گیرد (افتخار جهرمی، ۱۳۸۲، ص. ۵۲). اصل نوزدهم اعلامیه ریو ۱۹۹۲ بر لزوم تلاش برای آموزش در مسائل زیست‌محیطی، به‌ویژه برای نسل‌های جوان و بزرگسالان، تأکید دارد. این اقدامات

به‌منظور ایجاد یک پایه آگاهانه از دیدگاه‌ها و رفتارهای مسئولانه در میان افراد، نهادها و جوامع برای حفاظت و بهبود محیط‌زیست از جنبه‌های انسانی آن ضروری است. همچنین، رسانه‌ها باید از ترویج رفتارهای مخرب نسبت به محیط‌زیست خودداری کرده و به‌جای آن، اطلاعات آموزشی درباره‌ی نیاز به حمایت و بهبود محیط‌زیست ارائه دهند تا انسان‌ها بتوانند در هر زمینه‌ای پیشرفت کنند (United Nations, 1992, Principle 19).

۳-۳. حق دادخواهی و عدالت زیست‌محیطی

حق دادخواهی زیست‌محیطی به‌عنوان یکی از اصول اساسی حقوق محیط‌زیست شناخته می‌شود. این حق به افراد این امکان را می‌دهد که در صورت تهدید یا نقض حقوق و آزادی‌های بنیادین خود، از مراجع قانونی ذی‌صلاح درخواست جبران خسارت کنند. مراجع قانونی موظف‌اند به‌طور بی‌طرف و مستقل در یک فرآیند دادرسی عادلانه به ادعای افراد رسیدگی کنند و در صورت اثبات حقانیت، رأی به جبران خسارت صادر نمایند. حق بر محیط‌زیست سالم برای تحقق عینی خود باید از ضمانت اجرای مؤثر برخوردار باشد و قابل دادخواهی باشد. افراد و سازمان‌های غیردولتی باید بتوانند در موارد نقض حق محیط‌زیست سالم، شکایت کنند. در زمینه مکانیزم‌های عدالت زیست‌محیطی، اسناد بین‌المللی و منطقه‌ای مهمی به‌طور نسبی تهیه و تنظیم شده‌اند. برای مثال، ماده ۲۱ منشور آفریقایی حقوق بشر و مردم بر حق استفاده برابر از ثروت و منابع طبیعی هر کشور تأکید دارد. همچنین، ماده ۲۶ از دولت‌ها می‌خواهد که با تضمین استقلال دادگاه‌ها، نهادهایی را برای کمک به مردم و پیگیری حقوق پایمال شده آنان تشکیل دهند. این موضوع در اعلامیه‌های استکهلم و ریو نیز مورد اشاره قرار گرفته است. کنوانسیون آرهوس به‌عنوان جامع‌ترین سند بین‌المللی در زمینه حقوق محیط‌زیست شناخته می‌شود که در ماده ۹ آن به‌طور دقیق حق دسترسی به مراجع اداری و قضائی را توضیح داده است. نکته کلیدی در استفاده از سازوکارهای قضائی برای تحقق عدالت زیست‌محیطی، موضوع ذینفع بودن و داشتن سمت در طرح دعاوی است.^۱ مطابق این قاعده، رسیدگی به دعاوی در دادگاه به این شرط است که خواهان بتواند نفع شخصی خود را به دادگاه اثبات کند و نشان دهد که آسیب مشخص و قابل انتسابی از رفتار خوانده به او وارد شده است (جم، ۱۳۸۷، ص. ۸۷). در بسیاری از دعاوی زیست‌محیطی، یک حادثه می‌تواند به محیط‌زیست و تعداد زیادی از افراد آسیب بزند. در چنین شرایطی، آسیب‌دیدگان ممکن است به دلایل مختلف نتوانند اقدام به طرح دعا کنند. این مسئله سوالی را مطرح می‌کند: آیا باید آسیب‌های زیست‌محیطی نادیده گرفته شوند؟ به همین دلیل، یکی از نگرانی‌های عمده جامعه جهانی تعیین دایره اشخاص ذی‌نفع برای اقامه دعا در خصوص آسیب‌های زیست‌محیطی است (مشهدی و لسانی، ۱۳۹۷، ص. ۱۳۶). بنابراین، دسترسی شهروندان و سازمان‌های فعال در حوزه محیط‌زیست به مراجع قضائی ناشی از تعهد اجتماعی جمعی برای حفاظت از محیط‌زیست ضروری است. این سازمان‌ها با داشتن تخصص و به‌عنوان پل ارتباطی میان شهروندان و نهادهای دولتی، می‌توانند در پیگیری‌های قضائی نقش مهمی ایفا کنند

۱. سمت یا locus standi عبارت است از حق اقامه دعا در دادگاه برای بازنگری قضائی یک تصمیم، فعل یا ترک فعل یا ادعای جبران خسارت یا درخواست اجرای قانون.

(رمضانی قوام‌آبادی، ۱۳۹۵، صص. ۹۷۸-۹۸۱). امروزه، سازمان‌های غیردولتی به‌عنوان نمایندگان جامعه در پیشبرد مسائل فرهنگی و اجتماعی نقش بسزایی دارند. این سازمان‌ها با تأمین مشارکت عمومی می‌توانند بر سیاست‌های کشور تأثیرگذار باشند. لذا، تمرکززدایی و ایجاد قوانین مشخص برای حضور دولت در فعالیت‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی و همچنین تقویت مشارکت عمومی در نظام اجتماعی از جمله شرایط کلیدی برای بهره‌مندی از ایده‌ها و نظرات مردمی محسوب می‌شود (کوشکی، ۱۳۹۲، ص. ۶۶). پس از آشنایی با ویژگی‌های حق مشارکت شهروندان در تصمیمات زیست‌محیطی، بررسی ارتباط منافع عمومی بشر و حق بر محیط‌زیست سالم موضوع بعدی خواهد بود.

۴-۳. جایگاه سازمان‌های مردم‌نهاد در دادخواهی

تجربه نشان می‌دهد که بهره‌گیری از ظرفیت‌های مردمی پاسخی کارآمد به انواع مشکلات در عرصه‌های گوناگون از جمله چالش‌های زیست‌محیطی می‌دهد. بنابراین حضور مؤثر بومیان به‌عنوان زبان‌دیدگان نهایی و اصلی در دعاوی زیست‌محیطی می‌تواند چاره‌ساز باشد. در این راستا اعطای سمت به بومیان و به‌ویژه سازمان‌ها و انجمن‌های غیردولتی متعلق به آنان در طرح دعاوی منفعت عمومی یکی از کارآمدترین شیوه‌های مشارکت مردمی در سطوح مختلف تصمیم‌گیری و اجرای کارآمد حقوق محیط‌زیست می‌تواند بسیار چاره‌ساز باشد که خود حاکی از گونه‌ای تلاش برای رفع نابرابری است (جم، ۱۳۸۷، ص. ۸۴). امروزه ارتباط مردم با دولت‌ها و جلب مشارکت هرچه بیشتر مردم در امور مختلف از طریق همین سازمان‌های غیردولتی انجام می‌گیرد که می‌تواند مکمل بخش دولتی در تأمین اهداف آن باشد. از این‌رو کشورها در قوانین و برنامه‌های توسعه‌ای خود بر این امر صحنه می‌گذارند. امروزه سازمان‌های غیردولتی در زمینه‌های مختلف اجتماعی و در سطوح ملی، منطقه‌ای و جهانی و البته در گستره‌های متفاوت از جمله حمایت از حقوق مردمان بومی مشغول به فعالیت هستند. در این راستا همواره می‌کوشند تمهیداتی را طراحی و برنامه‌ریزی نمایند تا در حوزه حفاظت از حقوق بومیان کمبودها، نارسائی‌ها و به‌طور کلی نیازهای آنان را شناسایی و ارزیابی نموده و نتایج آن را به نهادهای قدرت و سیاست‌گذار دولتی اطلاع‌رسانی می‌کنند. اما غالباً دولت‌ها به‌ویژه در حکومت‌های غیردموکرات در تعامل با نهادهای غیردولتی از جمله سازمان‌های مردم‌نهاد بومی دچار مشکل هستند؛ گاه با پیچیده‌سازی، ابزار پیدایش و شکل‌گیری این نهادها، مانع از ظهور و فعالیت مستمرشان می‌گردند (امینی و بحرینی، ۱۳۷۹، ص. ۱۱). نقش برجسته سازمان‌های مردم‌نهاد در اسناد مختلف پیش‌بینی شده است از جمله دستور کار ۲۱ ضمن به رسمیت شناختن نقش سازمان‌های مردم‌نهاد و غیردولتی، در فصل ۲۷ خود به موضوع سازمان‌های غیردولتی پرداخته است و ضمن تأکید بر تأثیر دموکراسی مشارکت‌جویانه سازمان‌های غیردولتی، آن را دلیلی بر اعتبار تأسیس ارگان‌ها و نهادهای حفاظت از محیط‌زیست قلمداد نموده و اضافه می‌کند که به موازات فرآیند تقویت سازمان‌های غیردولتی حفاظت از محیط‌زیست در کشورهای پیشرفته، امر توسعه نیز باید در دستور کار این سازمان‌ها قرار بگیرد. در ماده ۲ کنوانسیون آرهوس نیز به تعاریف و واژگان پرداخته شده است. کنوانسیون در تعریف عموم آن را شامل اشخاص حقیقی، حقوقی، سازمان‌ها، مؤسسات و گروه‌ها می‌داند که به‌منظور اجرای این کنوانسیون سازمان‌های مردم‌نهاد به‌عنوان بخشی از افراد و گروه‌های ذی‌نفع

لاحظا شده‌اند. کمالین که وفق بند ۴ همین ماده سازمان‌ها به‌عنوان یکی از دارندگان حقوق نقض شده، در نظر گرفته می‌شوند.

موضوع حضور و مشارکت سازمان‌های مردم‌نهاد در اصل ۱۰ اعلامیه ریو و دستور کار ۲۱، بند ط ماده ۴۱ کنوانسیون تغییرات آب و هوایی، بند الف ماده ۱۴ کنوانسیون تنوع زیستی نیز مدنظر قرار گرفته است. در دستور کار ۲۱ اقدام به احصای گروه‌های فعال برای مشارکت شده و با تأکید به ضرورت شیوه‌های نوین مشارکت، در عین حال بر مشارکت و همراهی افراد، گروه‌ها و سازمان‌ها در ارزیابی آثار زیست‌محیطی صحه نیز گذارده است. اهمیت این گروه‌ها و بازیگران در فرآیند تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی از آن است که این تصمیمات، محیط کار و زندگی بازیگران را متأثر می‌سازد. منظور از مشارکت اشخاص مواردی نظیر سازمان‌های غیردولتی، سندیکاها، انجمن‌ها، افراد می‌باشد که با توسل به ابزارهایی که در اختیار دارند در فرایند تصمیم‌سازی مشارکت کنند. به همین دلیل در اسناد چندجانبه زیست‌محیطی به نقش آن‌ها توجه ویژه شده است. مثلاً سازمان‌های غیردولتی فعال در زمینه محیط‌زیست قادر به گردآوری و ارزیابی داده‌ها و اطلاعات حوزه فعالیت خویشند و از این رو می‌توانند به منزله کارشناسی خبره در فرایند تصمیم‌گیری مورد وثوق باشند. سازمان‌های مردم‌نهاد متعددی در سرتاسر جهان در حوزه حمایت از حقوق مردمان بومی فعالیت دارند که برخی در سطح داخلی و برخی دیگر در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی به فعالیت می‌پردازند. برای نمونه می‌توان به بنیاد پیمان مردمان بومی آسیا اشاره کرد که سازمانی منطقه‌ای است در سال ۱۹۸۱ توسط مجموعه‌ای از سایر سازمان‌های مردم‌نهاد بومی به‌منظور تقویت همکاری و اقدامات داوطلبانه میان بومیان آسیا طراحی و پایه‌گذاری شده است. حوزه فعالیت این سازمان ناظر به احیا و حمایت از نظام‌های بومی و نهادهای مرتبط به آنان و کنترل سرزمین‌های اجدادی و نیز توسعه آنان است. یا مرکز توسعه حقوق اقلیت^۱ یک سازمان غیردولتی است که در جمهوری کنیا به ثبت رسیده است و هدف آن تأمین حقوق اقلیت‌ها و جوامع بومی است و عمدتاً در منطقه شمال قاره آفریقا در زمینه‌هایی نظیر تحقیق در سیاست عمومی و مداخلات حقوقی فعالیت می‌کند. گروه حقوق بین‌الملل اقلیت^۲ نیز سازمان بین‌المللی غیردولتی است که در حوزه حقوق قومی، مذهبی، زبان اقلیت‌ها و مردمان بومی در سرتاسر جهان فعالیت دارد و در جهت ارتقاء و برجسته‌سازی همکاری و تفاهم میان جوامع فعال است و رکن مشورتی در شورای اقتصادی، اجتماعی سازمان ملل متحد به شمار می‌رود. این سازمان مردم‌نهاد در کنار همکاری قضایی، به انجام سایر اقدامات حمایتی نیز مبادرت می‌نماید از جمله تبیین زنجیره‌ای از استانداردهای لازم برای حفاظت از محیط‌زیست بومیان که از طریق آن قادر به استرداد زمین‌های خود باشند، نقشه‌برداری از زمین‌های مردمان بومی، ترغیب مجامع حمایتی ملی و بین‌المللی در حمایت از بومیان و تهیه و ارائه گزارش به نهادهایی نظیر شورای حقوق بشر و ظرفیت‌سازی برای آموزش به‌ویژه آموزه‌های حقوقی برای مردمان اوجیک.

1. Centre for Minority Rights Development (CEMIRIDE)

2. Minority Rights Group International (MRG)

رابطه منافع عمومی بشر و حق بر محیط زیست سالم

محیط زیست متعلق به تمامی انسان ها است و از این رو، حفاظت از آن در سطح جهانی به عنوان یک منبع مشترک و عمومی برای نسل های کنونی و آینده محسوب می شود. بی توجهی به نیازهای زیست محیطی می تواند بقای نسل های فعلی و آینده را تهدید کند. در این زمینه، نه تنها حق زندگی، بلکه سایر حقوق بشر نسل های آینده نیز به حفظ محیط زیست در حال حاضر وابسته است (تیلر، ۱۳۸۴، ص. ۳۴). به طور کلی، مفهوم منافع عمومی بشری بر پایه دو اصل «میراث مشترک بشریت» و «حق نسل های آینده» شکل گرفته و به عنوان یکی از ابزارهای کلیدی در حقوق بین الملل عمل می کند. این اصول باعث تقویت ارتباط میان کشورها می شوند و موجب می گردند که کشورها قوانین و مقرراتی را برای حفظ منافع عمومی تدوین کرده و رعایت آن ها را برای یکدیگر الزامی بدانند (پورهایمی، ۱۳۹۲، ص. ۱۶۷). در حقوق بین الملل سنتی، تنها دولت آسیب دیده می توانست از دولت مسئول در نقض حقوق بین الملل شکایت کند. اما در حقوق بین الملل جدید، موضوع منافع عمومی بشر به عنوان یک تعهد عام الشمول^۱ و فراگیر مطرح شده است و هدف از قواعد حقوق بین الملل محیط زیست، حفظ منافع عمومی بشریت است (سنجری، ۱۳۹۵، ص. ۵۹). جایی که یکی از مصادیق منافع عمومی بشر نادیده گرفته شود، به نوعی به تمام دولت های جهان از نظر قانونی آسیب وارد می شود. بنابراین، تمامی اعضای جامعه بین الملل موظف هستند به منافع عمومی بشر احترام بگذارند و در عین حال حق دارند از سایر اعضای این جامعه انتظار داشته باشند که به این منافع توجه کنند (Shelton, 2007, p. 15).

حق بر محیط زیست سالم و ضمانت های اجرای آن بر مبنای قواعد فقهی

۱. قاعده لاضرر

یکی از قاعده های فقهی که در سراسر فقه به آن استناد می شود و در بسیاری از مسائل مختلف سیاسی و اجتماعی کاربرد دارد، قاعده لاضرر است که نقش آن کنترل و تعدیل قوانین دیگر است. در حقیقت اسلام برای این قاعده نسبت به سایر قوانین و مقررات خود «حق وتو» قائل شده است (مطهری، ۱۳۵۷، صص. ۱۳۵-۱۳۶). براساس این قاعده، احکام موضوعه نباید به ضرر و ضرار منجر گردد و هیچ کس حق ندارد فعالیتی انجام دهد که به زیان دیگری بینجامد، و در صورتی که هرگونه ضرر و زیانی از جانب او به دیگری وارد شود، هرچند این کار او به منظور اعمال حق خویش باشد، ضامن جبران خسارت وارده است. بر این اساس ضرر زدن به دیگران جایز نیست. لذا آلوده ساختن محیط زیست و نابود ساختن طبیعت از نمونه های زیان زدن به دیگران است که اسلام با قاطعیت آن را مردود شمرده است. از نظر مرحوم مراغی لاضرر یک حکم دستوری بیان کرده و دلالت بر نهی می کند؛ بنابراین اگر ضرری واقع شود تنها حکم به صرف اضرار کفایت نمی کند و باید راه حلی برای دفع ضرر داد (حسینی مراغی، ۱۴۱۷، ص. ۱۱۳). در صحاح ضرر چنین معنا شده است: «إِنَّهُ خِلَافُ النِّفْعِ» ضرر مقابل نفع است و در مجمع البحرین آمده: ضرر عبارت است از نقص در حق (الطریحی، ۱۹۸۵، ص. ۱۵۲). در

خصوص بحث حقوق محیط‌زیست، بدون هیچ تردیدی تخریب محیط‌زیست و آسیب رساندن به زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها از موارد ضرر است. خاستگاه این قاعده فقهی، عقل و سیره عقلا است و در کتاب و سنت بر آن تأکید شده است (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱، ج. ۱۱، ص. ۲۹). اضرار وارد بر محیط‌زیست، از سنخ ضررهای عمومی است که حیات نوع بشر را در معرض آسیب جدی قرار می‌دهند.

۲. قاعده اتلاف

مراد از قاعده اتلاف این است که اگر کسی مالی را به سببی از بین ببرد، عالم باشد یا جاهل، مکلف است مثل یا قیمت آن را بپردازد. البته در صورتی که بدون اذن و اجازه صاحب مال چنین کاری را انجام داده باشد (مشایخی، ۱۳۹۳، ص. ۳). معمولاً افراد و بنگاه‌های اقتصادی با فعالیت‌های خود باعث تخریب و آلودگی محیط‌زیست می‌شوند. دریاها و رودخانه‌ها، فعالیت‌های تأثیرگذار بر لایه ازن از مصادیق تخریب طبیعت هستند و در پی آن پیامدهای دیگری مانند کوتاه شدن عمر انسان، شیوع بیماری‌ها به‌ویژه بیماری‌های پوستی و از بین رفتن برخی گونه‌های گیاهی و حیوانی را به دنبال خواهد داشت و طبق قاعده لاضرر، قاعده اتلاف و تسبیب؛ مسبب این پیامدها گناهکار بوده، از نظر حکم وضعی نیز ضامن است (فراهانی‌فرد، ۱۳۸۵، ص. ۱۰۵). مستند قاعده اتلاف هم کتاب و هم سنت، و هم اجماع و بنای عقلاست (محقق داماد، ۱۳۷۸، ص. ۱۰۹). در هر صورت نظریه اتلاف می‌تواند در مصادیق زیست‌محیطی و جبران خسارات وارده بر آن نقشی مناسب و پررنگ ایفا کند. بر این اساس هرکس محیط‌زیست را تخریب کند در برابر آن ضامن است؛ و اگرچه حق بر محیط‌زیست، یک حق بشری محسوب می‌شود ولی به این معنا نیست حق اتلاف و تخریب محیط‌زیست را هم داشته باشد بلکه باید از محیط‌زیست به‌عنوان امانت الهی، محافظت نماید. هرکس محیط‌زیست را تخریب نماید در برابر آن ضامن است، از جمله در مواردی که محیط‌زیست متعلق به مردم باشد (مشتکات عمومی و انفال)؛ چون در اتلاف، قصد شرط نیست، بر این اساس مبنای ساده‌تری برای عاملین خسارت به محیط‌زیست می‌باشد (فقهیمی و مشهدی، ۱۳۹۳، ص. ۸۹).

۳. قاعده تسبیب

این قاعده مبتنی بر مدارک روایی چندی همچون «کل شیء یضر بطریق المسلمین فصاحبه ضامن لما یصیبه» (کلینی، ۱۳۸۸، ص. ۳۵) بوده و اجماع فقیهان بر اعتبار آن قائم شده است. تفاوت این قاعده با قاعده اتلاف در آن است که اولی شامل تلف بالمباشره و دومی شامل تلف بالواسطه می‌شود. براساس این قاعده هر اقدامی که به‌طور غیرمباشر موجب تخریب، آلودگی و از حیز انتفاع خارج شدن عناصر محیط‌زیست گردد ضامن‌آور خواهد بود. نکته درخور توجه آنکه این قاعده نقش‌های تسبیبی ناشی از ترک فعل را هم در بر می‌گیرد (محقق داماد، ص. ۱۲۰). به‌طور مثال، اگر عدم اقدام به موقع اشخاص یا نهادهای مسئول سبب خسارت‌های زیست‌محیطی و از بین رفتن ذخایر محیط‌زیست شود، مسئولیت جبران خسارت به حکم این قاعده بر عهده سبب خواهد بود. در تعالیم اسلامی، براساس قاعده تسبیب، شخصی که از طبیعت به‌عنوان حق انسانی بهره‌مند می‌گردد، حق ندارد واسطه فعل یا ترک فعل خود سبب خسارت به طبیعت شود. این نظریه برای جبران

سریع و مناسب خسارات محیط‌زیست کارآمد نیست، چراکه در اغلب موارد مرتبط با خسارات زیست‌محیطی اثبات رابطه سببیت با دشواری‌هایی روبه‌رو خواهد بود (فهیمی و مشهدی، ۱۳۹۳، ص. ۸۹).

۴. قاعده احترام اموال و ممنوعیت ظلم

این نظریه که ریشه در آموزه‌های فقهی دارد، برآمده از روایت مشهور «حرمة مال المسلم حرمة دمه» است. رسول خدا در روایتی فرمودند: «سباب المومن فسوق و قتاله كفر و اكل لحمة معصیه لله و حرمة مال كحرمة دمه»؛ ناسزاگویی به مؤمن گناه، کشتن وی كفر و غیبت او از معاصی و احترام مال او چون احترام خون اوست (قبله‌ای خوئی، ۱۳۷۷، ص. ۹۰). لازمه احترام اموال این است که اولاً خسارتی وارد نشود و ثانیاً نباید مال به هدر رود. طبق این قاعده، مواهب زیست‌محیطی و تمامی عناصر آن «مال» محسوب می‌شوند و باید احترام آن‌ها در مفهوم حقوقی آن رعایت شود. نظریه احترام اموال که جامع دو نظریه اتلاف و لاضرر است از طرف بعضی از بزرگان و فقها مورد قبول واقع گردیده است (نجفی، ج. ۳۷، ص. ۵۴ و ج. ۴۳، ص. ۱۲۱).

نتیجه‌گیری

حق داشتن محیط‌زیست سالم به‌عنوان یک حق اساسی و بنیادی، به‌طور فزاینده‌ای در مجموعه حقوق بشر مورد توجه قرار گرفته است. با توجه به افزایش روزافزون جمعیت و محدودیت منابع طبیعی موجود، حفاظت از محیط‌زیست به یکی از مهم‌ترین چالش‌های جوامع بشری تبدیل شده است. ورود حق بر محیط‌زیست سالم به‌عنوان یکی از مصادیق نسل سوم حقوق بشر، نشان‌دهنده توسعه و پویایی حقوق بشر در نظام‌های حقوقی مختلف است. در نوشتار حاضر به این نتیجه رسیدیم که در بین مقوله‌های حقوق بشری، پیش‌فرض تحقق و عینیت یافتن تمام حق‌های بشری این است که محیط زندگی بشر و عناصر زیست‌محیطی برای بقای این موجودات خردمندانه وجود داشته باشد؛ چراکه در محیط‌زیست نامساعد، حق‌ها و اعتبارها کارآمدی خود را از دست می‌دهند. حق بر محیط‌زیست سالم شامل مفاهیمی نظیر حقوق نسل‌های کنونی و آینده، میراث مشترک بشریت، توسعه پایدار و حق مشارکت شهروندان در تصمیم‌گیری‌های زیست‌محیطی و عدالت زیست‌محیطی است. امروزه آگاهی جامعه نسبت به رابطه انسان با محیط‌زیست بیشتر شده و آلودگی و تخریب محیط می‌تواند تهدید جدی برای حیات انسان باشد. وابستگی انسان به کیفیت محیط‌زیست امری بدیهی است و به همین دلیل، محیط‌زیست به‌عنوان یکی از ابعاد حقوق بشر شناخته می‌شود. بدون شک، برخورداری از محیط‌زیست سالم حق مسلم بشریت است، حقی که نه تنها مرزهای جغرافیایی را درنور دیده بلکه به نسل‌های آینده نیز مربوط می‌شود. این حق نیازمند اقداماتی از سوی دولت‌ها برای تأمین و تحقق آن است، چه به‌عنوان یک حق بنیادین مستقل و چه به‌عنوان بخشی از حقوق بنیادین بشر.

در حال حاضر، تخریب محیط‌زیست به یک بحران جهانی تبدیل شده که هر روز بر شدت آن افزوده می‌شود. به همین دلیل، حفاظت از محیط‌زیست به یک ارزش اخلاقی تبدیل شده و حمایت از آن امری ضروری است. بنابراین، داشتن یک محیط‌زیست سالم برای هر فرد از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. از سوی دیگر، دستیابی به توسعه پایدار نیز نیازمند وجود محیط‌زیستی سالم با منابع کافی است. هدف توسعه پایدار، ایجاد

تعادل میان جنبه‌های مختلف توسعه و حفاظت از محیط‌زیست است. با توجه به اینکه توسعه پایدار شامل اصول اساسی است که یکی از آن‌ها احترام به حق داشتن محیط‌زیست سالم می‌باشد، به نظر می‌رسد که این دو هدف در واقع یکسان هستند. این اهداف به‌سمت تضمین و تثبیت حق توسعه و حفظ محیط‌زیست برای نسل حاضر و همچنین رعایت حقوق و نیازهای نسل‌های آینده حرکت می‌کنند. این روند منجر به ظهور مفهوم جدیدی در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست به نام «حق نسل‌های آینده» شده است. با توجه به آنچه گفته شد، بی‌تردید، محیط‌زیست اساس حیات فردی و اجتماعی انسان‌هاست و باید توجه داشت که برای داشتن یک محیط‌زیست سالم، که حق همه انسان‌ها و موجودات زنده است، مشارکت تمامی افراد در حفاظت از آن ضروری و اجتناب‌ناپذیر است. در زمینه حقوق، به‌ویژه حقوق موضوعه، محیط‌زیست به‌عنوان زمینه‌ای شناخته می‌شود که تمامی رفتارهای انسانی و حقوق و تعهدات مرتبط با آن تنها در این بستر قابل تحقق است. بنابراین، آنچه در حوزه حقوق محیط‌زیست اهمیت دارد، تغییر «انسان فاتح زمین» به «شهروند زیستی» است؛ به‌گونه‌ای که علاوه بر بیان «حقوق» انسان، «تکالیف» او در قبال محیط‌زیست و حفاظت از آن نیز مورد تأکید قرار گیرد. یکی از اصلی‌ترین ویژگی‌های برخورداری از حق بر محیط‌زیست، مسئولیت و تعهد ما در حفاظت و مراقبت از آن و تعامل با محیط‌زیست است. نکته‌ای که باید به آن توجه کرد این است که حقوق عمومی داخلی، برخلاف نظریه‌های بین‌المللی درباره حق بر محیط‌زیست، به‌سمت شناسایی این حق به‌عنوان یک حق شهروندی پیش رفته است. متأسفانه، وضعیت حق بر محیط‌زیست در تحولات حقوقی چندان مطلوب نیست. در حال حاضر، شهروندان در زندگی روزمره خود نیاز به هوای پاک، آب سالم، محیطی آرام و عاری از آلودگی و همچنین ایمن در برابر آثار منفی برخی فناوری‌های به‌ظاهر مفید را احساس می‌کنند. آیا زمان آن نرسیده که بیشتر به‌شیوه زندگی، تغذیه، بهداشت و تعهدات حقوقی و اخلاقی خود نسبت به محیط اطراف و دیگران فکر کنیم؟

منابع

- احمدی تنکبانی، مهدی، شیخ الاسلامی کندلوسی، نادر و احمدی، مسعود. (۱۴۰۱). تحلیل محتوای کیفی عوامل موثر بر خطامشی‌گذاری عمومی در حوزه محیط‌زیست. مجلس و راهبرد، ۲۹(۱۱۱).
- اسلامی، رضا. (۱۳۹۳). آموزش حقوق بشر (چاپ اول). تهران: مجد.
- افتخار جهرمی، گودرز. (۱۳۸۲). حق بر محیط‌زیست با تاکید بر حق دسترسی بر اطلاعات زیست‌محیطی. در نخستین همایش حقوق محیط‌زیست ایران، تهران.
- افتخار جهرمی، گودرز. (۱۳۸۸). حقوق بشر، محیط‌زیست و توسعه پایدار. تحقیقات حقوقی، (۵۰).
- افتخاری‌زاده، فرهاد. (۱۳۸۲). ارائه مدلی جهت تربیت شهروندمداری در نظام آموزشی در هزاره سوم (رساله دکتری). دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران.
- امامی قشلاق، محسن، هاشمی، سید محمد، محبی، محسن و رستمی، ولی. (۱۳۹۷). حق بر محیط‌زیست سالم در پرتو اصول فقهی و اخلاقی. پژوهش‌های اخلاقی، ۳۸(۳)، ۱۴۳-۱۵۷.
- امیرارجمند، اردشیر. (۱۳۸۵). تقریرات درس حقوق بشر و محیط‌زیست (دوره کارشناسی ارشد حقوق محیط‌زیست، دانشگاه شهید بهشتی، دست‌نویس).
- امینی، فرهاد و بحرینی، سید حسین. (۱۳۷۹). نقش سازمان‌های غیردولتی زیست محیطی در دست‌یابی به مشارکت مردمی به‌منظور حفاظت از محیط‌زیست در ایران. محیط‌شناسی، (۲۶).
- انصاری، باقر. (۱۳۹۱). مبانای حقوق همبستگی. فصلنامه حقوق (مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی)، ۴۱(۴).
- پارسا، علیرضا. (۱۳۷۷). محیط‌زیست و حقوق بشر. اطلاعات سیاسی و اقتصادی، (۱۴).
- پورهاشمی، سید عباس و ارغند، بهاره. (۱۳۹۲). حقوق بین‌الملل محیط‌زیست (چاپ اول). تهران: دادگستر.
- تایل، پروانه. (۱۳۸۴). بسیج و محیط‌زیست: زمینه‌های قانونی حضور موثر در ارتقای امنیت اجتماعی. مطالعات بسیج، (۳۴).
- جلالی، محمد و یآوری، اسدالله. (۱۳۹۹). درآمدی بر حقوق اساسی (چاپ اول). تهران: بنیاد حقوقی میزان.
- جم، فرهاد. (۱۳۸۷). دسترسی به عدالت زیست محیطی: کاوشی در نظریه سمت و طرح دعاوی منفعت عمومی در ایالات متحده آمریکا. حقوق اساسی، ۷(۹).
- حبیبی، محمدحسن. (۱۳۸۲الف). بررسی حق آگاهی مردم به عنوان یک حق اساسی. حقوق اساسی، ۱(۱)، ۶۵-۸۳.
- حبیبی، محمدحسن. (۱۳۸۲ب). حق برخورداری از محیط‌زیست سالم به عنوان حق بشریت. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، (۶۰).
- الحسینی المراغی، میرعبدالفتاح. (۱۴۱۷). العناوین الفقهیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- دانشگاه هاروارد. (۱۳۸۰). حقوق بین‌الملل محیط‌زیست (ترجمه سید فضل‌الله موسوی). تهران: میزان.
- دشتی، علی. (۱۳۹۱). مدل مطلوب دموکراسی محلی در ایران در پرتو نظریه دموکراسی مشارکتی (رساله دکتری). دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- رضضانی قوام‌آبادی، محمدحسین و جوادمنش، جواد. (۱۳۹۵). مطالعه تطبیقی گسترده مفهوم ذی‌نفع در اقامه‌ی دعاوی زیست محیطی در حقوق ایران و اتحادیه اروپا. مطالعات حقوق عمومی، ۴۶(۴).
- رضضانی قوام‌آبادی، محمدحسین و شفیق‌فرد، حسن. (۱۳۹۵). توسعه پایدار و حق بر محیط‌زیست سالم: چشم‌انداز نسل‌های آینده. سیاست جهانی، (۱)۵.

رمضانی قوام‌آبادی، محمدحسین. (۱۳۸۸). مشارکت و نقش زنان در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست. مطالعات اجتماعی روانشناختی زنان، ۳۷(۳).

رمضانی قوام‌آبادی، محمدحسین. (۱۳۹۲). از ریو تا ریو در تکاپوی توسعه پایدار. تحقیقات حقوقی، ۶۲(۶).

شمسایی، محمد. (۱۳۸۵). حقوق بین‌الملل اقتصادی. پژوهش حقوق و سیاست، (شماره مشخص نشده).

شهپازی، آرامش. (۱۳۸۹). توسعه‌ی پایدار یا پایداری توسعه در حقوق بین‌الملل. حقوق بین‌المللی بشر، ۲۷(۴۲).

شیلتون، دینا و کیس، الکساندر. (۱۳۹۶). کتابچه قضایی حقوق محیط‌زیست (ترجمه محسن عبداللهی، چاپ دوم). تهران: خرسندی.

صورت مشروح مذاکرات مجلس بررسی نهایی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۶۴). (ج. ۳، چاپ اول). تهران: اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی.

ضیائی بیگدلی، محمدرضا. (۱۳۹۷). حقوق بین‌الملل عمومی. تهران: میزان.

طریحی، فخرالدین. (۱۹۸۵). مجمع البحرين. بیروت: دار و مکتبه الهلال.

غمامی، سید محمدمهدی، کدخدا مرادی، کمال و درخشان، داور. (۱۳۹۷). تعهدات حمایتی دولت در قبال سازمان‌های مردم‌نهاد زیست محیطی در نظام حقوقی ایران. پژوهشنامه حقوق اسلامی، ۱۹(۲).

فلاح‌زاده، علی محمد. (۱۳۸۶). نسبت حقوق شهروندی و حقوق بشر. مجله حقوقی دادگستری، ۵۸(۵).

فهیمی، عزیزالله و مشهدی، علی. (۱۳۸۸). ارزش ذاتی و ارزش ابزاری در فلسفه محیط‌زیست؛ از رویکردهای فلسفی تا راهبردهای حقوقی. پژوهش‌های فلسفی کلامی، ۴۱(۴۱)، ۱۹۵-۲۱۶.

فهیمی، عزیزالله و مشهدی، علی. (۱۳۹۳). اندیشه‌های حقوق محیط‌زیست (چاپ اول). قم: دانشگاه قم.

فیروزی، مهدی. (۱۳۸۴ الف). حق بر محیط‌زیست. تهران: جهاد دانشگاهی.

فیروزی، مهدی. (۱۳۸۴ ب). حق بر محیط‌زیست (پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق بشر). دانشگاه مفید، قم (منتشر شده توسط جهاد دانشگاهی).

قاری سید فاطمی، سید محمد. (۱۳۸۸). حقوق بشر در جهان معاصر (دفتر اول، چاپ دوم). تهران: شهر دانش.

قرشی، محمد بن احمد. (۱۳۶۷). آیین شهرداری (معلم القربه فی الامور الحسبه) (ترجمه جعفر شعار، چاپ سوم). تهران: علمی و فرهنگی.

کوشکی، غلامحسین. (۱۳۹۲). سازمان‌های غیردولتی از انفعال تا مشارکت رو به فعال در تعقیب دعوای عمومی (با نگاهی به قانون آیین دادرسی کیفری). پژوهش حقوق کیفری، ۴(۴).

کیس، الکساندر و دیگران. (۱۳۹۲). حقوق محیط‌زیست (ترجمه محمدحسن حبیبی، ج. ۳). تهران: دانشگاه تهران.

کیس، الکساندر و دیگران. (۱۳۹۸). حقوق محیط‌زیست (ترجمه محمدحسن حبیبی، ج. ۱). تهران: دانشگاه تهران.

گروه صلح کرسی حقوق بشر، صلح و دموکراسی یونسکو دانشگاه شهید بهشتی. (۱۳۸۹). حقوق زیست‌محیطی بشر (چاپ اول). تهران: دادگستر.

گلدینگ، مارتین پی. (بی‌تا). مفهوم حق (۱): درآمدی تاریخی (ترجمه محمد راسخ). تحقیقات حقوقی، ۲۵(۲۶)، ۱۹۶-۱۹۸.

لسانی، بهزاد و مشهدی، علی. (۱۳۹۷). حفاظت از محیط‌زیست توسط شهروندان و سازمان‌های مردم‌نهاد در چارچوب اصول هشتم (امر به معروف و نهی از منکر) و سی و چهارم قانون اساسی در نظام حقوقی جمهوری اسلامی

ایران. دانش حقوق عمومی، ۸(۲۱).

محسن‌زاده، احمد، ساعد، نادر و سمیعی، علی. (۱۳۸۸). حقوق محیط‌زیست: نظریه‌ها و رویه‌ها (چاپ اول). تهران: خرسندی.

- مشهدی، علی. (۱۳۸۹). ترمینولوژی حقوق محیط‌زیست. تهران: خرسندی.
- مشهدی، علی. (۱۳۹۰). تحول حق بر محیط‌زیست در حقوق عمومی مطالعه تطبیقی حقوق ایران و فرانسه (رساله دکتری). دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- مشهدی، علی. (۱۳۹۲). حق بر محیط‌زیست سالم، الگوی ایرانی، فرانسوی. تهران: میزان.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۵۷). نظام حقوقی زن در اسلام (چاپ هشتم). تهران: خرسندی.
- مظفریان، یلدا. (۱۳۹۹). تعامل حقوق بشر و حقوق محیط‌زیست در حمایت از حقوق مردمان بومی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- مولایی، یوسف. (۱۳۸۱). حق توسعه و جهان‌شمولی حقوق بشر. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، (۵۶).
- مؤن‌زادگان، حسن‌علی. (۱۳۷۷). حقوق دادخواهی و دفاع در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. دیدگاه‌های حقوق قضایی، (۹).
- ناصری، هادی. (۱۳۹۲). نقش شهروندان در حفاظت از محیط‌زیست. روزنامه دنیای اقتصاد، (۳۰۶۷).
- نجفی، محمدحسن. (بی‌تا). جواهر الکلام فی مسائل الحلال و الحرام (تحقیق شیخ عباس قمی قوچانی، ج ۳۷ و ۴۳، چاپ هفتم). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ویژه، محمدرضا. (۱۳۸۵). حق دسترسی به اطلاعات محیط‌زیست: بررسی حقوق بشر اروپایی. محیط‌شناسی، ۳۲(۴۰).
- هداوند، مهدی و مشهدی، علی. (۱۳۹۱). اصول حقوق اداری در پرتو آراء دیوان عدالت اداری (چاپ دوم). تهران: خرسندی.
- هلد، دیوید. (۱۳۶۹). مدل‌های دموکراسی (ترجمه عباس مخبر). تهران: روشنگران.

References

- Aḥmadī Tunukābunī, Maḥdī, Nādir Shaykh al-Islāmī Kandalūsī, & Mas'ūd Aḥmadī. (1401 SH [2022/2023 CE]). Taḥlīl-i muḥtavā-yi kayfī-yi 'avāmil-i mu'aththir bar khaṭṭ-i mashy-gudhārī-yi 'umūmī dar ḥawzah-i muḥīt-i zīst [Qualitative content analysis of factors influencing public policymaking in the environmental domain]. *Majlis va Rāhbard*, 29(111). (in Persian)
- Islāmī, Ridā. (1393 SH [2014/2015 CE]). *Āmūzish-i ḥuqūq-i bashar* [Human rights education] (1st ed.). Tehran: Majd. (in Persian)
- Iftikhār Jahrumī, Gūdarz. (1382 SH [2003/2004 CE]). Ḥaqq bar muḥīt-i zīst bā ta'kid bar ḥaqq-i dastrāī bar iṭṭilā'āt-i zīst-muḥītī [The right to the environment with emphasis on the right of access to environmental information]. In *Nukhustīn Hamāyish-i Ḥuqūq-i Muḥīt-i Zīst-i Īrān*. Tehran. (in Persian)
- Iftikhār Jahrumī, Gūdarz. (1388 SH [2009/2010 CE]). Ḥuqūq-i bashar, muḥīt-i zīst va tawṣī'ah-i pāydar [Human rights, environment, and sustainable development]. *Tahqīqāt-i Ḥuqūqī*, (50). (in Persian)
- Iftikhārī-Zādah, Farhād. (1382 SH [2003/2004 CE]). *Irā'ah-i mudilī jihat-i tarbiyat-i shahrvand-madārī dar niẓām-i āmūzishī dar hizārah-i sevum* [Providing a model for civic education in the educational system in the third millennium] (Doctoral dissertation). Dānishgāh-i Āzād-i Islāmī Vāhid-i 'Ulūm va Taḥqīqāt, Tehran. (in Persian)
- Imāmī Qishlāq, Muḥsin, Sayyid Muḥammad Hāshimī, Muḥsin Muḥibbī, & Valī Rustamī. (1397 SH [2018/2019 CE]). Ḥaqq bar muḥīt-i zīst-i sālim dar partaw-i uṣūl-i fiqhī va akhlāqī [The right to a healthy environment in light of jurisprudential and ethical principles]. *Pizhūhish-hā-yi Akhlāqī*, 8(3), 143–157. (in Persian)

- Amīr Arjmand, Ardashīr. (1385 SH [2006/2007 CE]). *Taqrīrāt-i dars-i huqūq-i bashar va muhīt-i zīst* [Lectures on human rights and environmental law] (Master's course in environmental law, Shahīd Beheshtī University, unpublished manuscript). (in Persian)
- Amīnī, Farhād, & Sayyid Ḥusayn Baḥraynī. (1379 SH [2000/2001 CE]). Naqsh-i sāzmān-hā-yi ghayr-i dawlatī-yi zīst-muhītī dar dast-yābī bih mushāarakat-i mardumī bih manzūr-i hifāzat az muhīt-i zīst dar Īrān [The role of environmental non-governmental organizations in achieving public participation to protect the environment in Iran]. *Muhīt-shināsī*, (26). (in Persian)
- Anṣārī, Bāqir. (1391 SH [2012/2013 CE]). Mabānī-yi huqūq-i hambastagī [Foundations of solidarity rights]. *Faṣlnāmah- 'i Huqūq (Majallah- 'i Dānishkadah- 'i Huqūq va 'Ulūm-i Siyāsī)*, 41(4). (in Persian)
- Pārsā, 'Alī-Riḍā. (1377 SH [1998/1999 CE]). Muhīt-i zīst va huqūq-i bashar [Environment and human rights]. *Iftilā 'āt-i Siyāsī va Iqtisādī*, (14). (in Persian)
- Pūrhāshimī, Sayyid 'Abbās, & Bahārah Arghand. (1392 SH [2013/2014 CE]). *Huqūq-i bayn al-milal-i muhīt-i zīst* [International environmental law] (1st ed.). Tehran: Dādghustar. (in Persian)
- Tilā, Parvānah. (1384 SH [2005/2006 CE]). Basīj va muhīt-i zīst: Zamīnah-hā-yi qānūnī-yi huḍūr-i mu'aththir dar irtiqā'-i amniyyat-i ijtīmā'ī [Basij and the environment: Legal grounds for effective presence in promoting social security]. *Muṭāla 'āt-i Basīj*, (34). (in Persian)
- Jalālī, Muḥammad, & Asad Allāh Yāvarī. (1399 SH [2020/2021 CE]). *Darāmadī bar huqūq-i asāsī* [An introduction to constitutional law] (1st ed.). Tehran: Bunyād-i Huqūqī-yi Mīzān. (in Persian)
- Jam, Farhād. (1387 SH [2008/2009 CE]). Dastrasī bih 'adālat-i zīst-muhītī: Kāvushī dar nazariyyah-'i samt va tarḥ-i da 'āvi-yi manfa'at-i 'umūmī dar Iyālāt-i Muttaḥidah-'i Āmrīkā [Access to environmental justice: An exploration of standing and public interest litigation in the United States]. *Huqūq-i Asāsī*, 7(9). (in Persian)
- Ḥabībī, Muḥammad-Ḥasan. (1382a SH [2003/2004 CE]). Barrasī-yi ḥaqq-i āgāhī-yi mardum bih 'unvān-i yak ḥaqq-i asāsī [An examination of the public's right to know as a fundamental right]. *Huqūq-i Asāsī*, 1(1), 65–83. (in Persian)
- Ḥabībī, Muḥammad-Ḥasan. (1382b SH [2003/2004 CE]). Ḥaqq-i barkhūrdārī az muhīt-i zīst-i sālim bih 'unvān-i ḥaqq-i bashariyyat [The right to a healthy environment as a right of humanity]. *Majallah- 'i Dānishkadah- 'i Huqūq va 'Ulūm-i Siyāsī-yi Dānishgāh-i Tihirān*, (60). (in Persian)
- Al-Ḥusaynī al-Marāghī, Mīr 'Abd al-Fattāh. (1417 AH [1996/1997 CE]). *Al- 'Anāwīn al-fiqhiyyah*. Qom: Daftār-i Intishārāt-i Islāmī. (in Arabic)
- Dānishgāh-i Hārvārd [Harvard University]. (1380 SH [2001/2002 CE]). *Huqūq-i bayn al-milal-i muhīt-i zīst* [International environmental law] (Sayyid F. Mūsawī, Trans.). Tehran: Mīzān. (in Persian)
- Dashṭī, 'Alī. (1391 SH [2012/2013 CE]). *Mudil-i maṭlūb-i dimūkrāsī-yi maḥallī dar Īrān dar partaw-i nazariyyah-'i dimūkrāsī-yi mushāarakatī* [The optimal model of local democracy in Iran in light of participatory democracy theory] (Doctoral dissertation). Dānishgāh-i Shahīd Bihishtī, Tehran. (in Persian)
- Ramaḍānī Qavām-Ābādī, Muḥammad-Ḥusayn, & Javād Javādmanish. (1395 SH [2016/2017 CE]). Muṭāla 'ah-'i taṭbīqī-yi gustardah-'i mafhūm-i dhīnafa' dar iqāmah-'i da 'vā-yi zīst-muhītī dar huqūq-i Īrān va Ittīhādiyyah-'i Urūpā [A comprehensive comparative study of

- the concept of beneficiary in filing environmental lawsuits in Iranian and European Union law]. *Muṭāla'āt-i Huqūq-i 'Umūmī*, 46(4). (in Persian)
- Ramaḍānī Qavām-Ābādī, Muḥammad-Ḥusayn, & Ḥasan Shafīqfard. (1395 SH [2016/2017 CE]). Tawsi'ah-'i pāydār va haqq bar muḥīt-i zīst-i sālim: Chashm-andāz-i nasl-hā-yi āyandah [Sustainable development and the right to a healthy environment: The perspective of future generations]. *Siyāsāt-i Jahānī*, 5(1). (in Persian)
- Ramaḍānī Qavām-Ābādī, Muḥammad-Ḥusayn. (1388 SH [2009/2010 CE]). Mushārakat va naqsh-i zanān dar ḥuqūq-i bayn al-milal-i muḥīt-i zīst [Participation and the role of women in international environmental law]. *Muṭāla'āt-i Ijtīmā'ī Ravān-shinākhtī-yi Zanān*, 7(3). (in Persian)
- Ramaḍānī Qavām-Ābādī, Muḥammad-Ḥusayn. (1392 SH [2013/2014 CE]). Az Rīyū tā Rīyū dar takāpū-yi tawsi'ah-'i pāydār [From Rio to Rio in pursuit of sustainable development]. *Tahqīqāt-i Huqūqī*, (62). (in Persian)
- Shamsā'ī, Muḥammad. (1385 SH [2006/2007 CE]). Huqūq-i bayn al-milal-i iqtisādī [International economic law]. *Pizhūhish-i Huqūq va Siyāsāt*. (in Persian)
- Shahbāzī, Ārāmish. (1389 SH [2010/2011 CE]). Tawsi'ah-'i pāydār yā pāydārī-yi tawsi'ah dar ḥuqūq-i bayn al-milal [Sustainable development or sustainability of development in international law]. *Huqūq-i Bayn al-Milālī-yi Bashār*, 27(42). (in Persian)
- Shīltūn, Dīnā, & Aliksāndir Kīs [Shelton, Dinah, & Alexandre Kiss]. (1396 SH [2017/2018 CE]). *Kitābchah-'i qaḍā'ī-yi ḥuqūq-i muḥīt-i zīst* [Judicial handbook on environmental law] (M. 'Abd Allāhī, Trans.; 2nd ed.). Tehran: Khursandī. (in Persian)
- Ṣūrat-i mashrūḥ-i muzākārāt-i Majlis-i Barrasī-yi Nihāyī-yi Qānūn-i Asāsī-yi Jumhūrī-yi Islāmī-yi Īrān* [Detailed proceedings of the Council for the Final Review of the Constitution of the Islamic Republic of Iran]. (1364 SH [1985/1986 CE]). (Vol. 3, 1st ed.). Tehran: Idārah-'i Kull-i Umūr-i Farhangī va Ravābiṭ-i 'Umūmī-yi Majlis-i Shūrā-yi Islāmī. (in Persian)
- Ẓiyā'ī Bīgdilī, Muḥammad-Riḍā. (1397 SH [2018/2019 CE]). *Huqūq-i bayn al-milal-i 'umūmī* [Public international law]. Tehran: Mīzān. (in Persian)
- Al-Ṭurayhī, Fakhr al-Dīn. (1985 CE). *Majma' al-baḥrayn*. Beirut: Dār wa-Maktabat al-Hilāl. (in Arabic)
- Ghamāmī, Sayyid Muḥammad-Mahdī, Kamāl Kadkhudā Murādī, & Dāvar Dirakhshān. (1397 SH [2018/2019 CE]). Ta'ahhudāt-i ḥimāyatī-yi dawlat dar qibāl-i sāzmān-hā-yi mardum-nihād-i zīst-muḥītī dar nīzām-i ḥuqūqī-yi Īrān [State protective obligations towards environmental NGOs in the Iranian legal system]. *Pizhūhishnāmah-'i Huqūq-i Islāmī*, 19(2). (in Persian)
- Fallāḥ-Zādah, 'Alī-Muḥammad. (1386 SH [2007/2008 CE]). Nisbat-i ḥuqūq-i shahrvandī va ḥuqūq-i bashār [The relationship between citizenship rights and human rights]. *Majallah-'i Huqūqī-yi Dādgustarī*, (58). (in Persian)
- Fahīmī, 'Azīz Allāh, & 'Alī Mashhadī. (1388 SH [2009/2010 CE]). Arzish-i dhātī va arzish-i abzārī dar falsafah-'i muḥīt-i zīst; az rūykard-hā-yi falsafī tā rāhbard-hā-yi ḥuqūqī [Intrinsic and instrumental value in environmental philosophy: From philosophical approaches to legal strategies]. *Pizhūhish-hā-yi Falsafī-Kalāmī*, (41), 195–216. (in Persian)
- Fahīmī, 'Azīz Allāh, & 'Alī Mashhadī. (1393 SH [2014/2015 CE]). *Andīshah-hā-yi ḥuqūq-i muḥīt-i zīst* [Thoughts on environmental law] (1st ed.). Qom: Dānishgāh-i Qum. (in Persian)

- Firūzī, Mahdī. (1384a SH [2005/2006 CE]). *Haqq bar muhīt-i zīst* [The right to the environment]. Tehran: Jihād-i Dānishgāhī. (in Persian)
- Firūzī, Mahdī. (1384b SH [2005/2006 CE]). *Haqq bar muhīt-i zīst* [The right to the environment] (Master's thesis in human rights). Dānishgāh-i Mufid, Qom. (in Persian)
- Qārī Sayyid Fātimī, Sayyid Muḥammad. (1388 SH [2009/2010 CE]). *Huqūq-i bashar dar jahān-i mu 'āshir* [Human rights in the contemporary world] (Vol. 1, 2nd ed.). Tehran: Shahr-i Dānish. (in Persian)
- Qurashī, Muḥammad ibn Aḥmad. (1367 SH [1988/1989 CE]). *Āyīn-i shahrdārī (Ma 'ālim al-qurbah fī ahkām al-ḥisbah)* (J. Shi'ār, Trans.; 3rd ed.). Tehran: 'Ilmī va Farhangī. (in Persian)
- Kūshkī, Ghulām-Ḥusayn. (1392 SH [2013/2014 CE]). Sāzmān-hā-yi ghayr-i dawlatī az infī 'āl tā mushārakat-i rū bih fa' 'āl dar ta'qīb-i da'vā-yi 'umūmī (bā nigāhī bih qānūn-i āyīn-i dādrasī-yi kayfarī) [Non-governmental organizations from passivity to active participation in prosecuting public actions (with a view to the criminal procedure code)]. *Pizhūhish-i Huqūq-i Kayfarī*, (4). (in Persian)
- Kīs, Alikāndir, et al. [Kiss, Alexandre, et al.]. (1392 SH [2013/2014 CE]). *Huqūq-i muhīt-i zīst* [Environmental law] (M. Ḥabībī, Trans.; Vol. 3). Tehran: Dānishgāh-i Tihṛān. (in Persian)
- Kīs, Alikāndir, et al. [Kiss, Alexandre, et al.]. (1398 SH [2019/2020 CE]). *Huqūq-i muhīt-i zīst* [Environmental law] (M. Ḥabībī, Trans.; Vol. 1). Tehran: Dānishgāh-i Tihṛān. (in Persian)
- Gurūh-i Ṣulḥ-i Kursī-yi Huqūq-i Bashar, Ṣulḥ va Dimūkrāsī-yi Yūniskū-yi Dānishgāh-i Shahīd Bihishtī. (1389 SH [2010/2011 CE]). *Huqūq-i zīst-muhītī-yi bashar* [Environmental human rights] (1st ed.). Tehran: Dādgustar. (in Persian)
- Guldīng, Mārtīn Pī. (n.d.). Mafhūm-i ḥaqq (1): Darāmadī tārikhī [The concept of right (1): A historical introduction] (M. Rāsikh, Trans.). *Tahqīqāt-i Huqūqī*, (25–26), 196–198. (in Persian)
- Lisānī, Bihzād, & 'Alī Mashhadī. (1397 SH [2018/2019 CE]). Hifāzat az muhīt-i zīst tavassat-i shahrvandān va sāzmān-hā-yi mardum-nihād dar chārḥūb-i uşūl-i hashtum (amr bih ma'rūf va nahy az munkar) va sī va chahārum-i qānūn-i asāsī dar nizām-i huqūqī-yi Jumhūrī-yi Islāmī-yi Irān [Environmental protection by citizens and NGOs within the framework of Articles 8 and 34 of the Constitution in the legal system of the Islamic Republic of Iran]. *Dānish-i Huqūq-i 'Umūmī*, 8(21). (in Persian)
- Muḥsin-Zādah, Aḥmad, Nādir Sā'id, & 'Alī Samī'i. (1388 SH [2009/2010 CE]). *Huqūq-i muhīt-i zīst: Nazariyyah-hā va ravīyah-hā* [Environmental law: Theories and precedents] (1st ed.). Tehran: Khursandī. (in Persian)
- Mashhadī, 'Alī. (1389 SH [2010/2011 CE]). *Tirmīnūlūzhī-yi huqūq-i muhīt-i zīst* [Terminology of environmental law]. Tehran: Khursandī. (in Persian)
- Mashhadī, 'Alī. (1390 SH [2011/2012 CE]). *Tahavvul-i haqq bar muhīt-i zīst dar huqūq-i 'umūmī: Muṭāla 'ah-'i taṭbīqī-yi huqūq-i Irān va Farānsah* [Evolution of the right to the environment in public law: A comparative study of Iranian and French law] (Doctoral dissertation). Dānishgāh-i Shahīd Bihishtī, Tehran. (in Persian)
- Mashhadī, 'Alī. (1392 SH [2013/2014 CE]). *Haqq bar muhīt-i zīst-i sālim, algū-yi Irānī, Farānsavī* [The right to a healthy environment: Iranian and French model]. Tehran: Mīzān. (in Persian)
- Muṭahharī, Murtaḍā. (1357 SH [1978/1979 CE]). *Nizām-i huqūqī-yi zan dar Islām* [The system of women's rights in Islam] (8th ed.). Tehran: Khursandī. (in Persian)

- Muzaffariyān, Yaldā. (1399 SH [2020/2021 CE]). *Ta 'āmul-i huqūq-i bashar va huqūq-i muhīt-i zīst dar himāyat az huqūq-i mardumān-i būmī* [Interaction of human rights and environmental law in protecting indigenous peoples' rights] (Master's thesis). Dānishgāh-i Shāhīd Bihishtī, Tehran. (in Persian)
- Mavlayī, Yūsuf. (1381 SH [2002/2003 CE]). Haqq-i tawsi'ah va jahān-shumūlī-yi huqūq-i bashar [The right to development and the universality of human rights]. *Majallah-i Dānishkadāh-i Huqūq va 'Ulūm-i Siyāsī*, (56). (in Persian)
- Mu'adhdhin-Zādagān, Ḥasan-'Alī. (1377 SH [1998/1999 CE]). Huqūq-i dādkhvāhī va difā' dar qānūn-i asāsī-yi Jumhūrī-yi Islāmī-yi Īrān [The rights of litigation and defense in the Constitution of the Islamic Republic of Iran]. *Dīdgāh-hā-yi Huqūq-i Qadā'ī*, (9). (in Persian)
- Nāsirī, Hādī. (1392 SH [2013/2014 CE]). Naqsh-i shahrvandān dar hifāzat az muhīt-i zīst [The role of citizens in environmental protection]. *Rūznāmah-i Dunyā-yi Iqtisād*, (3067). (in Persian)
- Najafī, Muḥammad Ḥasan. (n.d.). *Jawāhir al-kalām fī mas'āl al-ḥalāl wa-al-ḥarām* ('A. Qūchānī, Ed.; vols. 37 & 43, 7th ed.). Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. (in Arabic)
- Vīzhah, Muḥammad-Riḍā. (1385 SH [2006/2007 CE]). Haqq-i dastrasī bih ittilā'āt-i muhīt-i zīst: Barrasī-yi huqūq-i bashar-i Urūpāyī [The right of access to environmental information: An analysis of European human rights]. *Muhīt-shināsī*, 32(40). (in Persian)
- Hadāvand, Mahdī, & 'Alī Mashhadī. (1391 SH [2012/2013 CE]). *Uṣūl-i huqūq-i idārī dar partaw-i ārā'-i Dīvān-i 'Adālat-i Idārī* [Principles of administrative law in light of the rulings of the Court of Administrative Justice] (2nd ed.). Tehran: Khursandī. (in Persian)
- Huld, Dīvīd [Held, David]. (1369 SH [1990/1991 CE]). *Mudil-hā-yi dimūkrāsī* [Models of democracy] ('A. Mukhbīr, Trans.). Tehran: Rawshangarān. (in Persian)
- Aviles, L. (2012). Sustainable development and legal protection of the environment in the European Union. *Sustainable Development Law & Policy*, 12(3).
- Brooks, T. (1996). *Public participation & consultation within the RMA*. Department of Planning, University of Auckland.
- Chackawarika, B. (2011). *Challenges faced by NGOs in the political harsh climate of Zimbabwe: Analysing the effects on sustainability and promotion of human rights* (Doctoral dissertation / Research Paper).
- International Union for Conservation of Nature and Natural Resources, & International Council of Environmental Law. (2015). *Draft international covenant on environment and development: Implementing sustainability – Updated text* (5th ed.). <https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/EPLP-031-rev4.pdf>
- Rodriguez-Rivera, L. E. (2001). Is the human right to environment recognized under international law? It depends on the source. *International Journal of Environmental Law & Policy*, 12.
- Shelton, D. (1992). Human rights, environmental rights, and the right to environment. *Stanford Journal of International Law*, 28, 103–138.
- SustainAbility. (2003). *The 21st century NGO: In the market for change*. SustainAbility. Retrieved December 28, 2007, from <http://www.sustainability.com/insight/research/article.asp?id=51>
- United Nations. (1992). *Rio Declaration on Environment and Development*. ©https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf